

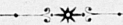
OPZOOMER. — RAUWENHOFF.

TWEE OPEN BRIEFVEN

DOOR

H. C. J. KRITHE.

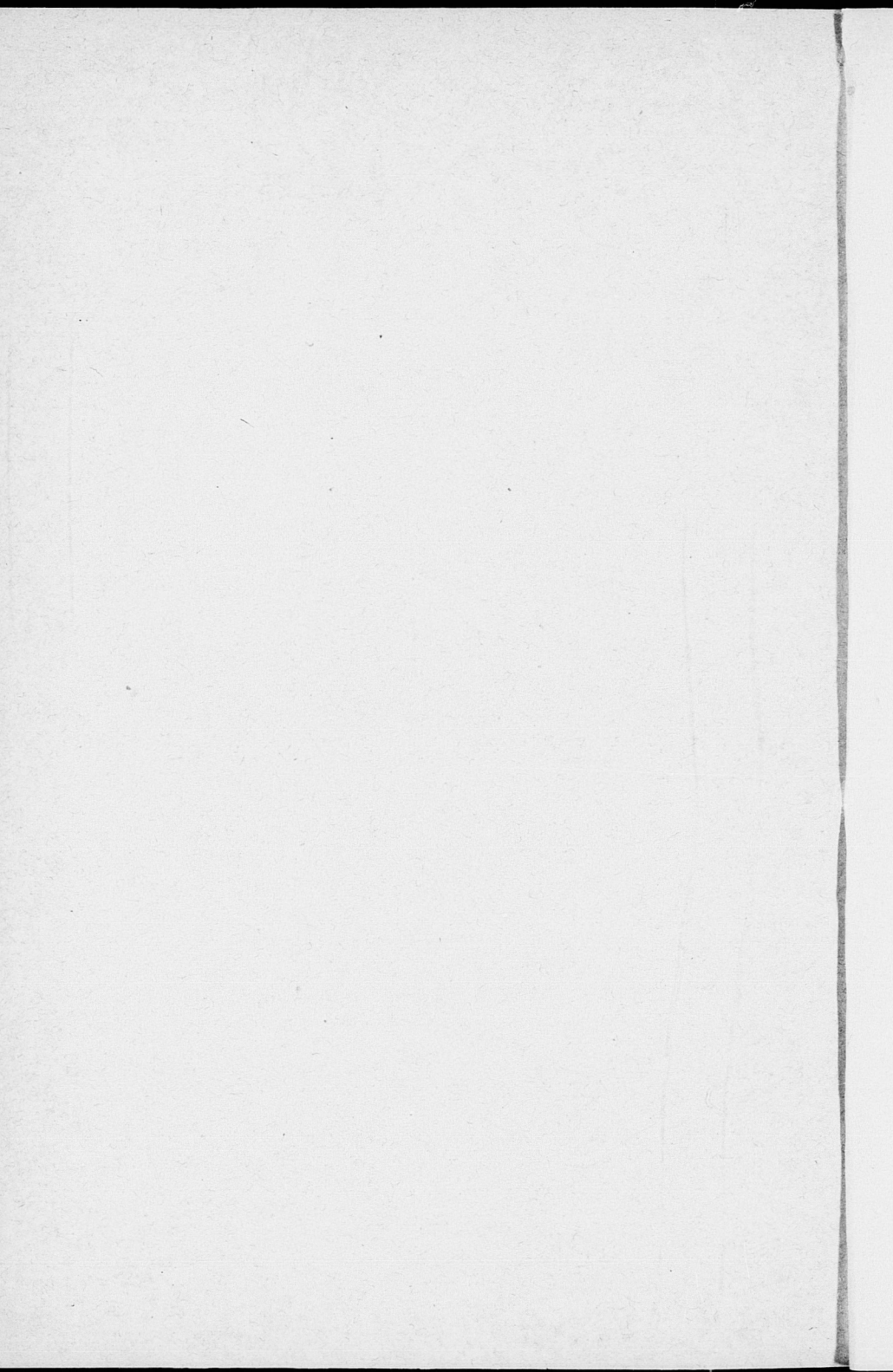
I. „Onze Godsdienst.” 1875.

II. „Idealisme zonder ideaal.” 1880.

Voor rekening van den schryver.

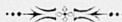
HAARLEM.
W. C. DE GRAAFF.

1880

B. 1880 IV, 36

OPZOOMER. — RAUWENHOFF.

TWEE OPEN BRIEFVEN

DOOR

H. C. J. KRIJTHE.

- I. „Onze Godsdienst.” 1875.
II. „Idealisme zonder ideaal.” 1880.

GEDRUKT BIJ LIEBERS EN C^o, DEN HAAG.

Die durch Irrthum zur Wahrheit reisen,
Das sind die Weisen.

Altmeister FRIEDRICH RÜCKERT.

OPEN BRIEF

A A N

Mr. C. W. OPZOOMER,

NAAR AANLEIDING VAN DES HOOGLEERAARS GESCHRIFT:

„ONZE GODSDIENST”. Amst. 1875.

Ein Erröthen
Zurück zunehmen, haben Manche schon
Der Schande sich geopfert.

SCHILLER.

Door dezen brief aan de pers toe te vertrouwen schend ik eene belofte.

Vrijwillig beloofde ik aan professor dr. L. W. E. RAUWENHOFF dit stuk niet te zullen uitgeven.

't Is hier de plaats niet om er over uit te wijden, wat er mij toe noopte, om mijn woord dusdanig te verpanden, evenmin wil ik pogen mij te verontschuldigen

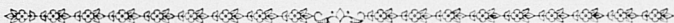
Eerlijk verklaar ik in dezen schuldig te zijn.

De reden echter, waardoor ik mij gedrongen gevoel om aan mijn gegeven woord ontrouw te worden, mag ik mijne lezers niet verzwijgen.

Het diep besef van de woorden, die ik als motto hier boven plaatste, bracht mij er toe, want het is beter over de dwaling zijns wegs te moeten blozen, dan ten offer te worden aan de schande, die er in ligt opgesloten, om de erkende waarheid door een smadelijk zwijgen te verbloemen

Koevorden, 1880.

KRIJTHE.

«*Onze Godsdienst.*» Opz. *Onze Godsdienst*, bl. I. 1).

Hoogleeraar, zal dat beteekenen *onze* godsdienst of *uwe* godsdienst? Beteekent het de godsdienst *van u als de schrijver* — zoo heb ik er vrede meê, maar zal het zijn de godsdienst der menschen, d. w. z. hun gelooven en betrachten, dan gevoel ik mij verplicht nauwkeurig toe te zien.

De algemeene indruk dien uw werkje op mij gemaakt heeft is, dat ik «*Onze Godsdienst*» beschouw. als eene verkorte uitgaaf van uw werk: «*De Godsdienst.*»

Een zekere mijnheer WAS, mij onbekend, heeft, zoo als ik hoor, naar aanleiding van mijn: «*Om der waarheid wille*», mij een lam genoemd in wolfskleeren.

'k Beken, het is voorwaar een compliment dat mij daar gemaakt wordt, in tegenstelling namelijk van dezulken die vergeleken worden bij graven, van buiten wit gepleisterd, van binnen vol doodsbeenderen. Wanneer evenwel de heer WAS mij ten slotte op uwe: «*Onze Godsdienst*» wijst, waar zulke schrijvers als de heer KRIJTHE voldoende en voor altijd wederlegd worden, dan — de heer WAS houde mij het genadiglijk ten goede — komt het mij voor, dat hij uw: «*Onze Godsdienst*», of in 't geheel niet, of zeer slecht gelezen heeft. Ik ten minste zoude het voor eene minachting

---

¹⁾ Hoewel ik thans zeer goed in zie, dat de vorm waarin deze open brief vervat is, te recht gebrekkig mag heeten, heb ik toch gemeend er geen enkel woord aan te mogen veranderen, maar het opstel zoo te moeten laten, als ik het, nu vijf jaar geleden, aan professor RAUWENHOFF ter inzage aanbood.

van uwe, boven alle tegenspraak staande, talenten houden, indien ik ook maar een enkel oogenblik zoude kunnen denken, dat gij hoogleeraar «*Onze Godsdienst*», als eene wederlegging van mijn: «*Om der waarheid wille*», zoude willen aangemerkt hebben.

Wel heeft het mij verwonderd dat gij den handschoen niet hebt opgenomen, niet uit lust tot strijden, maar om dezelfde reden waarom alleen ik hem u terugwierp, namelijk: *om der waarheid wille*. Mogelijk acht gij het ver beneden u, op het geblaas van een schaap — adres mijnheer WAS — te antwoorden, of ook, hoewel het van mijn kant wel een beetje vermetel schijnt zulks te vermoeden: gij hebt er geen kans toe gezien. Nu, wanneer het publiek aan den heer WAS maar geloof wil schenken, dan hebt gij het ook niet noodig. Zou een leeuw het niet beneden zich mogen achten, op het bloode geblaas van een dolzinnig geworden schaap te antwoorden? Want welk schaap, zoo het niet geheel van streek is, zoude zich ooit met een huid eens wolfs tooien?

Wanneer de heer WAS, zoo als 't bleek, een meester in 't construeeren, eens aan u persoonlijk wilde vragen, of hij juist gezien had, dat «*Onze Godsdienst*» kon geacht worden een afdoend antwoord te zijn op mijn: «*Om der waarheid wille*», ik ben verzekerd, dat hij van u een antwoord zoude ontvangen, waardoor het «afdoend» van den heer WAS zoude wegsmelten, als was voor zomerzonnestralen.

«Wat nog geen eeuw geleden niemand voor mogelijk hield, dat is gebeurd. Op nieuw is de godsdienst een kracht geworden in het leven der menschen. De vertrapte is opgestaan en heeft zijn recht hernomen. Waar hij rein en zelfstandig bleef, tot heil der wereld. Waar

hij valsche wegen opging of door vreemde belangen tot werktuig werd gemaakt, ten verderve.

Aan die vreemde belangen hem te onttrekken, voor voor die valsche wegen hem te waarschuwen, zij daarom ons doel. Het stond bij deze reden mij voor den geest. Mocht het haar gelukken vele er voor te winnen.» Opz. Onze godsdienst, bl. 5.

«Wat nog geen eeuw geleden niemand voor mogelijk hield dat is gebeurd.»

Ziende op den volgenden zin, moet ik bekennen, het is wat stout gesproken. In den volstrekten zin, is het bepaald onwaar. Zeker zijt gij hierbij van de stelling uitgegaan; alles is betrekkelijk, en derhalve zal de lezer, het woordje «niemand» wel veranderen in: over 't algemeen genomen.

«Op nieuw is de godsdienst een kracht geworden in het leven der menschen.»

Zeker zult gij het met mij eens zijn, dat de godsdienst geen hersenschim, maar eene werkelijkheid is. Dan evenwel moet ik beweren: de godsdienst is steeds een kracht geweest, ook in het leven der menschen. Maar wat ik wel eens gaarne zoude willen weten, is: wien gij eigenlijk met dien «niemand» bedoelt. Zeker alleen die, welke, om mij zoo uit te drukken: «hoffähig sind», d. w. z., die bevoegd zijn te oordeelen, mede te spreken, of beter gezegd *waren*, want gij spreekt van voor een eeuw. Ja, dat wil ik aannemen, hoewel niet zonder voorbehoud; ik noem slechts LESSING. Maar thans? Ik wil geen namen noemen. Of zal de strijd, de zoo hevige, de zelfs zoo noodlottige strijd, die thans op theologisch gebied gevoerd wordt, een blijk zijn dat de godsdienst eene kracht geworden is in 't leven der menschen?

«De vertrapte is opgestaan en heeft zijn recht hernomen.»

De vertrapte zal beteekenen: de godsdienst. Mij dunkt

de godsdienst kan gering geschat, verwaarloosd worden, d. w. z., men kan weigeren haar te achten, te beminnen, na te leven; maar vertrappen? Wat bedoelt gij dan met godsdienst? Een persoon? Of is zij de eigenschap van een persoon? Is ze een persoon, dan zoude het mij aangenaam zijn eens kennis met haar te mogen maken. Is ze de eigenschap van iets, hetzij van personen of dingen, dan zoude ik gaarne willen weten: wie of wat die eigenschap niet zoude bezitten. In dit laatste geval kan van geen vertrappen sprake zijn. Eene eigenschap kan men wel loochenen, lasteren, maar nooit vertrappen.

«Waar hij rein en zelfstandig bleef tot heil der wereld. Waar hij valsche wegen opging, of door vreemde belangen tot werktuig werd gemaakt ten verderve.»

De vertrapte is opgestaan en heeft zijn recht hernomen. Welk recht? Het antwoord vind ik, niet zonder moeite, in de hierboven aangehaalde volzinnen ¹⁾. Daar heet het: *«tot heil der wereld»*, maar ook even zoo zeer *«ten verderve»*. Dat schijnt mij een tweeledig recht te zijn. Gij noemt dan ook tweeërlei oorzaken; gij zegt: *«Waar hij rein en zelfstandig»*: en: *«Waar hij valsche wegen opging of door vreemde belangen tot werktuig werd gemaakt.»* Hieruit moet ik besluiten, vooreerst: dat de godsdienst oorspronkelijk rein en zelfstandig is, want gij gebruikt het woordje *«bleef»*. Maar uit het tweede aangevoerde, moet ik evenwel opmaken, dat het met hare reinheid en zelfstandigheid maar zóó zóó zijn moet, daar zij, volgens u, soms valsche wegen opgaat, en zich door vreemde belangen tot een werktuig laat gebruiken.

«Aan die vreemde belangen hem te onttrekken, voor die valsche wegen hem te waarschuwen, zij daarom ons doel.»

¹⁾ Volzinnen? Mij dunkt er ontbreekt iets aan, er moet iets bij om volzinnen te zijn; van daar de moeilijkheid. K.

Gij, hoogleeraar, wilt de godsdienst, door U de vertrapte genoemd, aan vreemde belangen onttrekken en, evenals het met een onmondig kind geschiedt, voor valsche wegen waarschuwen.

« *Het stond bij deze reden mij voor den geest* ».

Zulks wil ik graag gelooven, want ik houde mij met hart en ziel er ten volle van overtuigd.

« *Mocht het haar gelukken, velen er voor te winnen* ».

Dit zal, op die wijze n.l., wel voor altijd een vrome wensch blijven.

Ziedaar de letter. Maar de geest? De ware bedoeling zal zeker deze zijn: Niet de godsdienst op zich zelf, maar het godsdienstig zijn. Gij bedoelt zeker, dat zich op nieuw eene meer godsdienstige stemming onder de menschen openbaart; dat die godsdienstige stemming, waar zij rein en zelfstandig bleef, tot heil der wereld strekte, maar waar zij valsche wegen opging of door vreemde belangen tot werktuig werd gemaakt, ten verderve leidt.

Niet dus de godsdienst, maar wel die godsdienstige stemming wilt gij aan vreemde belangen onttrekken en voor valsche wegen waarschuwen.

Ten dien einde vraagt gij:

« *Hebben wij nog godsdienst* »?

Mij dunkt die vraag moest luiden: zijn wij nog godsdienstig?

« *Door de poëzie van alle tijden en van alle volken gaat een kreet van smart, en niet zelden van bange vertwijfeling* », bl. 11.

Dat is zoo. Maar wat bewijst het? Dat er smarten geleden worden, vaak groot leed tot vertwijfeling toe? Niet meer, wel iets minder. De poëzie heeft ons ook met het volmaakt goede bekend gemaakt; het eden was

haar kind en de volmaakt zondelooze mensch haar vrucht. Heeft zij soms *hier* overdreven en niet *daar*? Die overdrijving, dat als hopeloos daarstellen is de schuld dat men klagen hoort over trage handen en slappe knieën. Men smaadt het pessimisme en ziet niet in dat men het zelf heeft groot gebracht. Dat: «*hier beneden is het niet*» bl. 12, waarvan gij hoogleeraar, ook getuigt, als uit uw eigen hart opwellende, geeft dagelijks nieuw voedsel aan het pessimisme. Ja, als het waar is, dat het geen wij zoeken, hier op aarde niet is te vinden, dan hebben de pessimisten groot gelijk. Is het hier op aarde niet te vinden, dan is het ook nergens te vinden: dit is logisch.

Is het werkelijk waar, wat gij op bl. 15 aanhaalt, dat door de meesten oneindig meer geleden dan genoten wordt. — En met een gevoel van verontwaardiging vraag ik u: is het werkelijk uwe begeerte, uw wensch en verlangen, van alle smart en leed bevrijd te mogen blijven? Was het waarlijk uw hartgrondige wensch, dien gij openbaardet, toen gij uitriep: «*Och of we de smart kenden alleen uit de klaagtoon, die ons tegenklinken*» bl. 12. — Gij, gij durft u beklagen, dat «*naast het medelijden ook eigen lijden staat*»? bl. 13. — Beklagenswaardige; maar ook diep te beklagen al degenen die u in dezen als hunnen leidsman door het leven, gelooven en navolgen.

Nee, hoogleeraar, ik roem in de verdrukking, ik zegen het leed dat ook mij heeft getroffen, want juist dat lijden heeft *mij* geleerd dat deez' aarde geen tranendal is.

Gij beroept u op de dichters, op hunne treurzangen. Wanneer, hoogleeraar, meent gij wel wordt meestal het ingrijpenste treurlied gezongen? — Als het leed is voorbijgegaan, als de dichter den vollen beker der vreugde weer aan de jubelende lippen zet, dan kan hij de roerendste klaagtoon vinden.

«*Göthe*»? «*Heine*»? — *Göthe* die vrouwenharten brak; *Heine*, die — — — — — zij zullen als getuigen optreden, dat deze aarde een tranendal is? En zelfs «*Schiller*» zal mede helpen die treurmare te bevestigen in de door u aangehaalde woorden: «*de wereld is overal volmaakt waar de mensch niet met zijn lijden komt*», bl. 14. Maar daar vergist gij u zeer. Ja wel, overal is de wereld volmaakt, waar de mensch «mit seiner Qual» bederft de boel. Maar de groote *Schiller* heeft nooit daarmede zeggen willen, dat «diese Qual» een erfstuk des menschen was, een vloek die op hem rustte. Zoo ooit iemand, dan voorzeker wist *Schiller* het, dat het gedichtsel des menschen harte niet boos is, van zijn jeugd af aan, want — hij zelf was goed, meer dan goed: edel. Daarom moest ook een *Göthe* hem naroeppen:

„Denn hinter ihm, im wezenlosen Scheine
Lag, was ous Alle bündigt, das Gemeine.“

Maar zoo gaat het. *Eugène Sue* schreef, met glacé handschoenen aan, de vuilste passages in zijne romans en daar zijn er, die te midden van «des Lebens Lust und Freude» met koude bedaardheid spreken over de ellende der wereld. ¹⁾ Ja, dezulken, zij teelen het pessimisme; zij kweekten het aan hare borsten op, en wanneer het door hen zelf gewrochte kind is groot

¹⁾ Indien ik ook maar een flauw vermoeden had kunnen hebben, van de treur-mare die ik eerst in de maand October 75, te Rotterdam zijnde te weten kwam, voorzeker, ik had dien volzin niet kunnen schrijven. Volledig besepte ik toen, hoe dat zelfs een man als Opzoomer, even als eens de gekruiste, den kreet der smarte: „Mijn God! Mijn God! waarom hebt Gij mij verlaten?“ niet vermocht te weerhouden. Thans echter, na vijf jaar tijds, meen ik niets te wagen, om, getrouw aan mijn eenmaal genomen besluit, geen jota aan den open brief te veranderen, ook dien volzin te laten staan. Ten volle toch houd ik mij verzekerd, dat ook de hoogleeraar, die hooge zedelijke kracht in zich gevonden zal hebben, die hem instaat stelde, met dien zelfden Jezus volmondig te betuigen: „Mijn Vader, indien deze drinkbeker van mij niet voorbij kan gaan, tenzij dat ik hem drinke, uw wil geschiede.“

geworden, zijne verstandelijke vermogens ontwikkeld zijn, en het dan gebruik maakt van wat men het geleerd heeft, dan is er geen verontwaardiging te groot, waarmede men het beschouwt.

« . . . . . *het geloof houdt stand* », bl. 43.

Welk geloof?

« . . . . . *het geloof aan de redelijkheid en doelmatigheid der wereld* », bl. 43.

Ik neem dat volledig aan, hoogleeraar.

« *De eenheid doode niet de verscheidenheid, maar ook de verscheidenheid make niet blind voor de eenheid* », bl. 44.

Ook dat stem ik toe.

« *Zoodat onze leus is, het zal beter zijn voor den vrede in ons binnenste, oneindig beter voor den vrede der wereld* », bl. 44.

Ja, hoogleeraar, maar dan moet het niet slechts eene leus zijn en blijven. Gij zegt toch: « . . . . . *dat geloof moet worden uitgesproken* », bl. 44, maar wilt dat het geschiede: « . . . . . *zonder te twisten over den vorm* », bl. 44. Gij spreekt over: « *geloofseenheid boven geloofsverdeeldheid* », bl. 43. Geloofsverdeeldheid nu is een feit, en hoe zullen wij dan tot geloofseenheid geraken? Voorzeker toch alleen daardoor, dat wij het geloof formuleeren, zoodat de waarheid van dien vorm op overtuigende wijze moet blijken

Wanneer gij nu tot leus neemt: « *ik geloof aan de redelijkheid en doelmatigheid der wereld* », bl. 43, en tegelijk getuigt: « *hier beneden is het niet* », bl. 12, dan kan het zonder twisten niet terecht komen, slechts in de wereld kan men *vorm* vinden, zonder *vorm* kan niemand iets aantoonen. Daar nu volgens U de wereld oneindig is, is er ook geen buiten de wereld en daar dus ook geen *vorm*. De eigenlijke twist is dan ook niet zoo zeer over den meerder of minder doelmatigen *vorm*, maar tusschen *vorm* en *vormloos*.

Welnu, gij spreekt het ondubbelzinnig genoeg uit, wat gij bedoelt als gij zegt te gelooven aan de redelijkheid en doelmatigheid der wereld. Gij bedoelt in werkelijkheid geheel iets anders. Gij zelf spreekt over die wereld: *«Wij hebben niet noodig, dat de pessimisten «het van bloed en tranen druipende boek der wereldgeschiedenis» voor ons opendoen en al de folterkwalen des levens ons optellen. Moesten we ze daaruit alleen leeren kennen, ze zouden voor ieder onzer gering zijn. Zelf hebben we er kennis meegemaakt, en onze eigen schouders dragen den zwaren last des levens. De gelukkigsten zelfs vinden het op aarde niet en in de oogen der vrolijksten glinsteren de tranen der droefheid»*, bl. 13. Ziedaar eene ontkenning van de redelijkheid en doelmatigheid der wereld. Neen, wat gij bedoelt is het geloof aan God en zonder dat geloof, ook thans nog, waagt gij het uit te spreken: *«van godsdienst kan geen sprake zijn»*, bl. 25.

Gij wilt geen twist over den vorm, maar hoe kan het anders? Beiden beweren wij een en hetzelfde: wij gelooven aan de redelijkheid en doelmatigheid der wereld. Waarom? Gij zegt: omdat er een *God* is, ik zeg omdat er *geen* God is.

Het geloof aan God, in verband met de kennis der wereld, ziedaar den oorsprong van het pessimisme. Allen nu, die aan God gelooven, en dit geloof genoodzaakt zijn in een vorm te brengen, ik meen allen die geroepen zijn het volk waarheid te prediken, zij zijn wanneer zij eene dusdanige leer prediken, de vruchtbare teelders van het pessimisme. Meer en meer zoude het dan waarheid worden: de aarde is een tranendal.

Maar er zijn ook nog anderen die, te midden van leed en ontbering nog juichen in de verdrukking, die, zonder op eene toekomstige belooning te rekenen, sterk door hun geloof aan de redelijkheid en doelmatigheid der wereld, een geloof der wereld ontleend, hunne

dankbare liefde betoonen, door wel te doen en door beter te maken. Moge dat getal nog klein zijn, het zal grooter worden. De aarde is goed en niet slecht, en die dat gelooven, maar dan ook betrachten, zullen het pessimisme overwinnen.

Tegelijk met het verdwijnen van het geloof aan God, men kan er gerust staat opmaken, zal ook het pessimisme verdwijnen.

«*Hebben wij nog godsdienst?*» zoo vraagt gij. Wanneer godsdienst beteekenen zal: geloof aan het bestaan van God, o ja, dan nog vrij algemeen, maar zal het beteekenen, of wij met geheel ons hart godsdienstig zijn, en wel in en door het geloof aan de redelijkheid en doelmatigheid der *wereld*, dan zeg ik *neen*, wij zijn niet godsdienstig, voor 't grootste gedeelte zijn wij *pessimisten*, zoo niet in naam, dan toch in handel en wandel.

Niet voor u hoogleeraar, dat zoude overbodig zijn, maar voor andere lezers van dezen open brief, acht ik het noodig om uwe: *Aanteekening* hier in haar geheel te plaatsen, anders toch zou het geen ik naar aanleiding daarvan zal laten volgen, allicht onverstaanbaar zijn.

A A N T E E K E N I N G

(van den hoogleeraar Mr. C. W. OPZOOMER, door hem geplaatst achter zijne rede: „Hebben we nog godsdienst?” in zijn werk: „Onze godsdienst.”)

«Voor al het laatste deel dezer redevoering zal menig- een tot denken, waarschijnlijk ook tot het bespreken zijner gedachten brengen. Het kan dan noodig worden,

uitvoerig te ontvouwen wat nu slechts even werd aan geraakt, zoodat alleen het beginsel, dat trouwens de hoofdzaak is, aan het licht kwam.

Eer het nog zoo ver is, acht ik het goed, wat in weinige woorden werd geleerd nog op eene andere wijze duidelijk te maken. De leden der groote tegenstellingen zullen er beter door worden verstaan. Het is een soort van afbeelding, die ik geven wil ¹⁾

Eerste tegenstelling.

A.

Het pessimistische atheïsme.

B.

Geloof aan de redelijkheid en doelmatigheid aller dingen, ook van het geen wij kwaad noemen, en als kwaad bestrijden, m. a. w. godsdienstig geloof.

Tweede tegenstelling, alleen uit B. ontstaan.

C.

Geloof aan de redelijkheid der dingen, met beslist verzet tegen elke poging om haar verklaring in iets anders te zoeken dan in het al der dingen. Pantheïsme.

D.

Geloof aan de redelijkheid aller dingen, als gewrocht der redelijke oorzaak van het heelal. Theïsme.

¹⁾ Voor zoover ik weet, heeft niemand zich gedrongen gevoeld, om zijn oordeel openlijk uit te spreken over het beginsel, nader in de „Aanteekening” door den hoogleeraar aanschouwelijk daargesteld. Men ziet thans, had ik niet zoo onbedachtzaam beloofd te zullen zwijgen, het nog in het zelfde jaar door mij zoude geschied zijn. Nu hoop ik maar, dat de hoogleeraar, als hij meent dat mijne kritiek onjuist is, het, om der waarheid wille, noodig zal achten, zijn toenmaals geuit beginsel, meer uitvoerig te ontvouwen.

Derde tegenstelling, alleen uit D. ontstaan.

E.

Erkenning van de redelijke oorzaak des heelals, maar als onkenbaar in haar wezen, en daarom ver te houden van iedere nadere bepaling, dus ook van die welke aan het menschenlijke ontleend is, van de bepaling als geest, als persoon.

F.

Erkenning van de redelijke oorzaak des heelals als persoon, als geest, m. a. w. van goddelijk denken en willen.

Vierde tegenstelling, alleen uit F. ontstaan.

G.

Voorstelling van den goddelijken wil als één met den natuurlijken, noodwendigen loop der dingen, en toepassing dier voorstelling ook op de godsdienstontwikkeling, zonder dat daarbij voor iets of iemand b.v. voor Christus, een uitzondering wordt gemaakt. Naturalisme of moderne theologie.

H.

Scheiding tusschen den goddelijken wil en den natuurlijken, noodwendigen loop der dingen, en wel door aanneming van een ingrijpen van dien wil Gods op den natuurloop, m. a. w. van het wonder, dus ook op het gebied der godsontwikkeling, van de openbaring. Supranaturalisme.

Vijfde tegenstelling, alleen uit H. ontstaan.

I.

Erkenning (op het terrein van den hoogsten godsdienst, van het christendom) van het wonder en de openbaring als een volbracht feit. (Supranatureel.) Protestantisme. Schriftgeloof.

K.

Erkenning (op hetzelfde terrein) van het wonder en de openbaring als een voortdurend feit. Katholicisme. Kerkgeloof.

De antithesen, die nu nog volgen, en wel — merkwaardig genoeg — niet slechts in één lid, maar in beide leden der vijfde tegenstelling, hebben enkel een historisch karakter.

Zijn al de tegenstellingen uitgegaan van de waarneming en beschouwing van het kwaad in de wereld, dat kwaad is er op zeer verschillende wijze in voorgesteld, en wel:

in A. als onredelijk en ondoelmatig;

in B. als op de eene of andere wijze redelijk en doelmatig;

in C. als noodwendig deel des heelals, maar dan ook enkel deel en dus niet blijvend;

in D. en E. als op eenigerlei wijze met de redelijke oorzaak des heelals verbonden;

in F. als door de redelijke oorzaak des heelals, door God, gewild;

in G. als enkel betrekkelijk kwaad, maar daarentegen absoluut goed, en daarom, op gelijke wijze als wat wij goed noemen en als goed trachten tot stand te brengen, door God gewild;

in H. als gewrocht van 's menschen vrijen wil (voor zoover het zedelijk kwaad is), en als ter leiding en herstelling van dien wil door God gewild (voor zoover het natuurlijk kwaad is);

in I. als te overwinnen door het geloof in Christus;

in K. als te overwinnen door het geloof in Christus en het volbrengen der werken.

Zien we op den stand dier verschillende meeningen en op den strijd dien zij voeren terug, dan wordt het ons duidelijk, dat A. in den strengsten zin des woords niet weerlegbaar is door B. Tegenover A. kan B. niets anders stellen dan bescheidenheid, deemoed, vertrouwen, godsdienstig gevoel. Afhankelijksgewoel, als ook in A. aanwezig en voldaan, kan niet baten. Maar omgekeerd is ook B. onweerlegbaar door A.

Daar C. geen misstap doet, maar eenvoudig weigert een stap te doen, is het niet te weerleggen door D. Maar evenmin D. door C., daar het hoogste wat C. doen kan daarin bestaat, dat het de causaalverklaring van D. als onbewezen verwerpt.

Tusschen E. en F. is dezelfde betrekking.

G. en H. kunnen elkaar niet bestrijden met de wapens eener active redeneering, van een godsbegrip b.v. uitgaand. G. kan slechts inductief tegen H. optreden, kan slechts bewijzen dat H. met twee maten meet, aan halfheid zijner wereldbeschouwing lijdt, en zelf voor het grootste deel der feiten op het standpunt van G. staat. H. zelf is tot weerlegging van G. en bewijs van zijn eigen recht volstrekt niet in staat.

I. en K., beiden slechts uitvloeisels van het onbewezen en onbewijsbare H., zijn weer in dezelfde betrekking, dat ze niet in staat zijn elkaar te weerleggen.

«Zijn mijne beschouwingen juist, dan kan wat er uit volgen moet niet verborgen blijven. De voornaamste vrucht zal de meest onbepaalde verdraagzaamheid, geen onverschilligheid zijn. Het individualisme en de vrije kerkvorming zullen er bij winnen. Het recht van ieder godsdienstig leven zal worden erkend. Maar het zal tegelijk gedwongen worden binnen de grenzen te blijven. Dat het nergens die grenzen overschrijde, daarvoor te waken zal de staat als zijn hoofdtak beschouwen.»

Hoogleeraar, gij spreekt over tegenstellingen. Mij dunkt dat wil hier zeggen: een tegenelkander overstellen van wat de mensch voor waarheid erkent. Gij stelt ons dat aanschouwelijk voor en wel van A. tot K. Gij begint met het pessimistische atheïsme en eindigt met het katholicisme.

Is dat nu eene opklimmende of eene afdalende reeks? Voor u, dunkt mij, geen van beiden: dan toch moest

gij bij den aanvang of bij het einde staan. Maar neen, de waarheid zal niet bij A. zijn, maar ook niet bij K. Bij welke letter dan?

Voor iemand, die tot nog toe zoo onnadenkend in zijn oudvaderlijk geloof heeft voortgeleefd, maar die nu door uwe tegenstellingen tot nadenken is gekomen, is de keuze voorwaar moeilijk. Nog bezwaarlijker, bijna onmogelijk wordt hem die keuze, als hij uwe beoordeeling aangaande die tegenstelling aandachtig naleest. Op een onzachte manier wakker geschud, grijpt hij naar iets om zich er aan vast te houden. Hij zoekt naar waarheid en hier zal, op den keper beschouwd, niets waar zijn. Het een heft het andere op, maar per decreet, van wederleggen en overwinnen is geen sprake. Hoe nu? De man weet geen raad. Gij hebt hem met uwe tegenstellingen erg in 't nauw gebracht. Hij zal kiezen, moet kiezen; maar wat?

Met *Faust* kan hij uitroepen:

„Da steh' ich nun, ich armer Thor!
Und bin so klug als wie zuvor.“

Gelukkig, het gebeurt wel meer, dat wat ons er in helpt, tegelijk de oorzaak wordt ter uitredding. Zoo ook hier. Hebt gij hem met uwe beschouwingen over A. tot K. geheel in de war gebracht, zoo wordt hem een steen van 't hart genomen indien hij verder leest. Gij zegt, met het oog op wat gij aangaande A. tot K. gezegd hebt: «*Zijn mijne beschouwingen juist . . . . .*» Dat is een lichtstraal. Uwe beschouwingen konden ook wel eens niet juist zijn. De tijden toch zijn gelukkig voorbij, waarin het woord eens professors vrij algemeen als onfeilbaar geacht wierd.

Dat deze opmerking niet van allen grond ontbloomt is, wordt gestaafd door wat gij zelven aangaande den hoogleeraar *Ernest Renan* zegt. Gij zelf toch beschuldigt

hem van een erge dwaling, hoewel hij in uw oog: «*een der eerste geleerden, tegelijk een der vrijzinnigste mannen in godsdienst zoowel als in staatkunde*» met recht mag genoemd worden. Men zie bl. 53

Nu wanneer op een punt van zoo groot belang ('t geldt hier toch de beantwoording der vraag: wie is de meest godsdienstige der godsdiensten), een der eerste geleerden, daarbij geheel vrijzinnig, dwalen kan, zoo is de dwaling ook niet bij u uitgesloten, hoewel ook gij behoort tot de eerste geleerden en daarbij ook vrijzinnig zijt.

Wie nu van die beide zoo geleerde en vrijzinnige mannen op het punt der meest godsdienstige der godsdiensten, gelijk heeft, zal vooreerst hier niet onderzocht worden; hier is het voldoende om uit het aangehaalde het recht te mogen ontleenen te onderzoeken of uwe beschouwingen *juist* zijn.

'k Beken, dat onderzoek is niet licht, en nog zwaarder valt het, voor mij ten minste, gepaste woorden te vinden, die bepaald en duidelijk de resultaten van dat onderzoek uitdrukken.

Gelukkig helpt gij mij weer een heel eind ver. Gij zegt: «*Zijn mijne beschouwingen juist, dan kan wat er uit volgen moet niet verborgen blijven.*» En wat moet nu volgen? Volgens u: «*De voornaamste vrucht zal de meest onbeperkte verdraagzaamheid, geen onverschilligheid zijn.*»

Alzoo vooreerst: «*De meest onbeperkte verdraagzaamheid, geen onverschilligheid.*» Mij dunkt, de meest onbeperkte verdraagzaamheid kan, zonder eene grenzeloos onverschilligheid niet bestaan. Aangaande een *iets*, waarvan het wel of wee afhangt, zoude eene onbeperkte verdraagzaamheid ook zonde zijn. Die van nut eener waarheid, als hier bedoeld wordt, overtuigd is, is verplicht er voor te strijden, en strijd kan kwalijk

met onbeperkte verdraagzaamheid samengaan. Indien ik tien kinderen had, alzoo van A. tot K., en ieder eene eigene stelling beleed, zooals ze daarin zijn opgegeven, ik herhaal het, dan zou de onbeperkte verdraagzaamheid zoo zij mogelijk ware, eene grenzelooze onverschilligheid verraden. En, hoogleeraar, wat de familie in het klein is, dat is de maatschappij in 't groot. Dat zulks ook werkelijk het geval is, blijkt uit de praktische gevolgen door u aan de genoemde vrucht ontleend.

Gij zegt II: «*Het individualisme en de vrije kerkvorming zullen er bij winnen.*» Het individualisme; maar in hoever? Het individu moge door die onbeperkte verdraagzaamheid niet lastig gevallen worden, doordien men te onverschillig zal zijn naar zijn gevoelen te vorschen, met het doel om hem tot andere overtuiging te brengen; maar het individu moet dan ook zijn gevoelen en denken voor zich houden. Openbaart het die geheel naar waarheid, b.v. dat het de paapsche mis voor een vervloekte afgoderij houdt, dan kan een geloovig katholiek, slechts niet onverschillig blijven, maar zoo iets ook kwalijk, zelfs in 't geheel niet verdragen.

Wat nu het individualisme zelf betreft, wij komen er ook al niets verder meê; gevoelens en gedachten zijn altoos vrij geweest. Maar niet alleen zal bij die juiste beschouwing het individualisme profiteeren, maar ook de vrije kerkvorming zal er bij winnen. Prachtig idee; wij hebben nog geen kerken genoeg! Of meent gij, hoogleeraar, dat een der kerken de overwinning zal behalen, of, zoo gij liever wilt, een der door u genoemde stellingen? En welke dan? Men herleze wat gij van de bewijskracht dier genoemde stellingen zegt, en men za! meer en meer inzien, in allen, ten minste zooals zij door u worden voorgesteld, is te veel om te sterven, maar ook veel te weinig om te kunnen leven.

De vrije kerkvorming en — verdraagzaamheid zonder onverschilligheid?!!

Zullen I. en K. er zich gerust bij neerleggen kunnen, bij die vrije kerkvorming? Dat is ook niet noodig, kunt gij zeggen, ik heb ook gezegd: geene onverschilligheid. Goed; maar waardoor zal het zich dan openbaren dat I. en K. niet onverschillig zijn? Kent gij eene bovennatuurlijke openbaring die, zoo zij door eene gelijke openbaring wordt weersproken, belangstellenden niet tot onverdraagzaamheid aanleiding geeft? Ieder kerkgenootschap beweert toch recht, uitsluitend recht te hebben; of kan er een kerkgenootschap bestaan, waar alleen het individueele gevoel recht heeft? Zeker niet, dat heft bepaald de kerk op.

Naar de door u opgestelde tegenstellingen, moet aan eene bepaalde gemeenschap een bepaald uitgesproken idee ten grondslag liggen. Vrije kerkvorming moge er bij winnen, warne verdraagzaamheid niet. Maar wat gij noemt, is ook niet de ware, maar de meest *onbeperkte* verdraagzaamheid, en die kan niet anders, ik herhaal het, dan met grenzelooze, maar daarom ook geest- en zieldoodende onverschilligheid gepaard gaan.

III. «*Het recht van ieder godsdienstig leven zal worden erkend.*» Maar leven is uiting. Wanneer ik nu mijne godsdienst uit, dan heb ik daartoe, volgens u, een beslist recht, en dat recht wordt, zoo zegt gij, gewaarborgd door de onbeperkte verdraagzaamheid. Is dat waar? Neen Gij zelf, hoogleraar, herroept het, daar gij zegt:

IV. «*Maar het zal tegelijk gedwongen worden binnen zijn grenzen te blijven.*» Binnen zijn grenzen? Wat beteekent dat? Heb ik het wel, dan is het toch geen komediespel, dit godsdienstig leven. Het is toch te doen om waarheid en om de naleving dier waarheid. Wanneer men nu eene waarheid als rechthebbend erkent,

dan moet er ook volkomen recht en vrijheid bestaan die waarheid na te leven, dan mag niemand mij dwingen, dat ik ze slechts ten deele in praktijk breng.

Gij wilt aan den eenen kant, dat het recht van ieders godsdienstig leven zal worden erkend, maar aan den anderen kant wilt gij dat recht dwingen binnen bepaalde grenzen te blijven. Woordelijk zegt gij: «*binnen zijn grenzen.*» Zijn = godsdienstig leven. Godsdienstig leven èn in de kerk èn in het individu. Maar wie is niet ten volle overtuigd van de onmogelijkheid om die grenzen aan te wijzen, bij het veldwinnen der vrije kerkvorming en van het individualisme? Maar toch, voor u ten minste, schijnt die onmogelijkheid niet te bestaan. Gij aarzelt niet het uit te spreken wie de door en door kundige grenskenner is, en als van zelven wordt hij door u belast met de bewaking dier grenzen. Gij zegt: V. «*Dat het nergens die grenzen overschrijde, daarvoor te waken zal de staat als zijn hoofdtak beschouwen.*»

De staat bestaat uit menschen die, zoo als het thans nog is, ieder voor zich, of bij groepen, aanhangers of belijders zijn van A. enz. tot K. Het recht nu van ieder godsdienstig leven zal worden erkend, maar het zal zich slechts in zoo ver mogen uiten als de staat, die grenzenkenner, het goedkeurt. Gesteld nu eens, een staat bestaat voor $\frac{15}{16}$ uit I. of K. Welk een onbepaalde verdraagzaamheid zou die staat dan ten toon moeten spreiden tegenover $\frac{1}{16}$ deel? Men neme eens aan: dit $\frac{1}{16}$ deel bestond bij I. uit mormonen, bij K. uit oudkatholieken, twee antithesen van I. en K. Zeker, de grenzen van dat $\frac{1}{16}$ deel zouden dan wel zeer eng getrokken worden, zoodat bijna alle levensuiting geheel onmogelijk wierd.

Zegt gij: het mormonisme strijdt met de openbare zedelijkheid? Maar welke godsdienst of stelling heeft

het dan te bepalen wat al of niet zedelijk is? Is de antithese van K., het oudkatholicisme, ook eene onzedelijke godsdienst? Neen zult gij zeggen. Maar een staat nu, wiens leden voor $\frac{15}{16}$ uit K. bestond, en daarbij volkomen onafhankelijk, hoe zoude het daar gested zijn, aangaande het recht van het godsdienstig leven der oudkatholieken?

Zoo is het. En wat nu verder? Gij zegt: «*Zien wij op den stand dier verschillende meeningen en op den strijd dien zij voeren terug, dan wordt het ons duidelijk, dat . . . .*» Ja, wat wordt ons dan duidelijk? Duidelijk slechts het bestaan van — tegenstrijdigheden. A. is niet weerlegbaar door B., B. onweerlegbaar door A. Zoo gaat het van stelling tot stelling; men leze zelf maar eens de aantekening na. Om hier dadelijk een afdoend bewijs te leveren, wil ik slechts het volgende aanhalen: «*I. en K. zijn weer in dezelfde betrekking dat ze niet in staat zijn elkaar te weerleggen*», wat mij ook in 't minste niet verwondert. Maar wel doet het mij verbaasd staan. daar, in die aantekening met duidelijke woorden te lezen, dat volgens u: «*I. het protesiantisme en K., het catholicisme, op het terrein van den hoogsten godsdienst, van het christendom, beide slechts uitvloeisels van het onbewezen en ONBEWIJSBARE H. zijn.*»

Zietdaar dan uwe beschouwing; en de vrucht, de voornaamste vrucht: «verdraagzaamheid» (?) geen onverschilligheid» (?) Neen! wel is de vrucht rijp geworden, maar zij is wrang en bitter. Zij is: of eene grenzenlooze onverschilligheid. en waar die niet heerscht — strijd, eene over alle grenzen gaande verbittering. En waar en door wie? Overal, bij groot en klein, bij geleerd en ongeleerd, bij rijk en arm. De aanneming, dat, op den keper beschouwd, iedere stelling niet ten volle kan verdedigd worden, en tegelijk ook niet ten volle overwonnen, zal, of onverschilligheid, of zoo iedere

stelling individueel van haar eigen recht overtuigd is, den strijd niet slechten, maar hem nog heviger aanstoken.

Maar zijn uwe beschouwingen wel *juist*, hoogleeraar?

Wij willen hopen van neen. en derhalve een onderzoek instellen.

Gij maakt vijf tegenstellingen, of liever, erkent het bestaan van vijf tegenstellingen. De eerste tegenstelling is A.—B. en zoo verder tot I.—K.

Het valt nu al dadelijk in 't oog dat de eerste tegenstelling eene «Urzeugung» zijn moet. A. en B. verraden oorspronkelijkheid. dit zoo zeer door u geliefdkoosd «onmiddelijke.» *Onmiddelijke stellingen* dus, aan of uit geene voorafgaande stelling ontleend. Beide stellingen nu staan tegen elkander over. Welke heeft recht? A. zegt ge, kan B. niet weerleggen, maar B. evenmin A. Dat pleit zeker niet voor hare deugdelijkheid. Noch wit, noch zwart. De stelling A. nu wordt voorgesteld als onvruchtbaar; uit B. ontstaan C. en D. 't Komt mij nu wel eenigzins vreemd voor, dat slechts de helft van de door B. voortgebrachte vruchten, geschiktheid schijnt ontvangen te hebben, zich voort te planten. C. het pantheïsme is weer onvruchtbaar D. echter, het theïsme is weer vruchtbaar en brengt E. en F. voort. Weer het oudste kind E., de erkenning van het onkenbare, is onvruchtbaar F., de erkenning als persoon, als geest, weer vruchtbaar. Daaruit ontstaan G. en H., G., de moderne theologie, onvruchtbaar. H., het supernaturalisme weer vruchtbaar en baart I., het protestantisme, schriftgeloof, en K., katholicisme, kerkgeloof.

«*Merkwaardig*» zoo noemt gij het zelf, is het nu voorwaar, dat de antithesen die nu volgen, niet slechts uit K., maar ook uit I. ontstaan H. geeft niet alleen aan K., maar ook I. voortplantingskracht. 't Schijnt echter dat de deeling dier kracht op de verdere voortplanting de nadeeligste gevolgen na zich sleept. Tot

eene zesde tegenstelling, ja niet eens tot ééne stelling komt het meer. Juist waar het op aan komt, daar hapert het: eene *stelling* zonder *tegenstelling*. De tegenstellingen, antithesen, toch die nu volgen, zijn in werkelijkheid niets meer dan variatiën op het duo, of zullen zijn: «*uitvloeisels van het onbewezen en onbewijsbare H.*»

Mij dunkt hoogleeraar, dat de juistheid uwer beschouwingen, door hetgeen ik aanvoerde wel eenigzins aan het wankelen zijn gebracht.

Ik ben overtuigd, dat wij elkander over en weer, zeer goed verstaan. Wij bezitten ook inderdaad een bepaald punt van volmaakte overeenstemming. Het is ons beider doel en streven het pessimisme te niet te doen. 't Is voorwaar geene gemakkelijke taak die wij ons daar gesteld hebben. Wij zijn wel is waar ieder voor ons zelve ervan overtuigd, dat wij het pessimisme voor ons zelve overwonnen hebben. Maar dit is ons niet genoeg. Wat ons goed is, daarin willen wij ook anderen doen deelen. Om nu dat doel te bereiken, zijn èn gevoelen èn denken, hoe levendig en hoe logisch ook, alleen niet toereikend. Wat wij gevoelen en denken, wij moeten het in woorden brengen en uitspreken, openbaren. Uit deze openbaring moet en zal het dan blijken, wie onzer het pessimisme voor zijn eigen persoon het grondigst overwonnen heeft, zoodat er geene vrees behoeft te bestaan, om ooit meer door het pessimisme ten onder gebracht te worden. Maar dit niet alleen, wij zullen tegelijk daardoor overtuigend hebben aan te wijzen wat het pessimisme voor altijd en voor allen zal te niet doen.

Die soort van afbeelding, die gij ons in uwe «aan-teekening» aangaande de genoemde tegenstelling geeft, ja de geheele strekking van uwe: «Onze godsdienst» heeft bepaald het doel het pessimisme te niet te doen

en daarentegen het geloof aan de redelijkheid en doelmatigheid aller dingen te handhaven, onomstootbaar vast te stellen. Is u dat gelukt? Neen. Gij zelf zegt dat geen der genoemde stellingen voldoende bewezen is, maar evenmin voldoende wederlegd kan worden. Van waar komt dat nu? Omdat al die stellingen aan een en dezelfde kwaal lijden, namelijk aan de *kwaal der onmiddellijkheid*. Want ook de zoogenoemde afgeleide of middelijke stellingen hebben toch weer uit onmiddellijke stellingen hunnen oorsprong genomen. Het ontbreekt eenvoudig aan het *corpus delicti*. En ook zelfs daar, waar gij van gelooven en erkennen spreekt is het in de werkelijkheid toch weer niets anders dan eene aanneming. Nu kan er logisch geen *gelooven* aan iets bestaan, zonder eenige, al is het dan ook nog zoo gebrekkige *kennis* van dat iets. Tusschen zulk een geloof *aan iets* en de aanneming *van iets* is een hemelsbreed onderscheid. Het geloof *aan iets* heeft steeds een werkelijken grond als gebaseerd zijnde op de kennis *van iets*. De aanneming even wel *van iets*, waarvan men verklaren moet: het is onkenbaar, mist allen grond. Zulk eene aanneming kan toevallig waar zijn, eene waarheid nooit.

Die nu naar waarheid zoekt, of liever, want daar komt het hier op aan, die waarheden wil verkondigen, d. w. z. levensregelen opstellen voor ons denken, spreken en handelen, moet op een grond wijzen, waaraan hij die waarheden ontleent. Die grond echter moet niet denkbeeldig zijn, maar werkelijk aanwezig. Hoe gering, hoe klein ook, het punt moet worden aangetoond waaraan men ontleent. Dat punt ook moet erkenbaar zijn voor allen. Dan eerst kan van gelooven en erkennen sprake zijn. Men moge nog zooveel spreken van geloof, voorstelling, scheiding, erkenning, zoo als ook door u in uwe tegenstellingen gedaan wordt, het

zijn allen niets dan aannemingen. Vandaar dan ook de eeuwige strijd zonder besliste overwinning.

Ook uwe waarheidsverkundiging gaat uit, niet van een geloof, of door de kennis van iets, voor ieder waarneembaar, maar alleen van eene aanneming, of zoo gij wilt, van eene onmiddellijke stelling.

Gij beroept u op uw gevoel, dat is de laatste instantie. Maar daar gij nu dit uw gevoel onmogelijk een ander kunt laten gevoelen, moet gij het in woorden brengen. Gij doet het met eene zeldzame eerlijkheid, aan de minsten eigen, gij zegt onverbloemd het voor en het tegen. Dat kan niemand ontkennen en zulks is niet genoeg op prijs te stellen. Maar toch, gij doet het op zulk eene wijze, dat het door u aangenomen onbewijsbare, zooveel mogelijk, in 't beste licht gesteld wordt. Gij wilt, dat is uwe geheele bedoeling, door redeneering niet *bewijzend overtuigen*, maar, zoo mogelijk, *overtuigend doen gevoelen*.

Laten wij nu nog eens met aandacht een en ander nagaan.

Gij begint met in A. de stelling te noemen van het door u met recht gehate pessimistische atheïsme. Maar waarom, vraag ik, pessimistische atheïsme? Waarom niet eenvoudig atheïsme? Eene nadere bepaling hebt gij bij die stelling A. niet gevoegd. Is het *pessimistische* atheïsme alleen maar tegenover B. eene tegenstelling, of zoude het ook nog tegenover iets anders eene tegenstelling kunnen zijn? Bestaat er mogelijk ook een niet pessimistisch atheïsme? Daarover zwijgt gij, en toch, ik meen, had de eerste tegenstelling juist zoo en niet anders moeten zijn.

Maar dat mocht niet.

Wat gij wilt is duidelijk: *het theïsme*. Gij wilt *dat er een God besta*. Het atheïsme nu loochent God, niet alleen betrekkelijk, maar volstrekt, d. w. z. de per-

soonlijke God. Een onpersoonlijk God kan er ook niet zijn. Nu is de vraag: leidt de ontkenning van God noodwendig tot het pessimisme? Volgens uwe rede-
neering, moet dat zijn; maar ik weet, uw gevoel komt er tegen op. Uw afkeer is voornamelijk tegen het pes-
simisme: *«de leer dat de wereld bijzonder slecht is, zoo slecht, dat in het geheel geen wereld beter ware»*, bl. 10. Maar dit is niet de hoofdzaak, wat u hierbij tegen de
borst stuit. Deze pessimistische beschouwing van de wereld, beaamt gij voor een groot deel. Gij zelf voert
aan: *«Aan alle kanten onvoldaan zijn met de aarde; overal die verzuchting: «HIER BENEDEN IS HET NIET»»*,
bl. 12. En gij laat daarop de toestemming verradende vraag volgen: *«En welt ze niet op uit ons eigen hart.»*
En wat antwoordt gij op de bewering der pessimisten: *«dat er op aarde geleden wordt, zwaar en diep geleden, door de meesten oneindig meer geleden dan genoten»*,
bl. 15. Gij zegt: *«ze kunnen al hun voorbeelden sparen. Wat deze ons moesten leeren wisten we lang»*, bl. 15. Zoo pessimistisch spreekt ook gij over de wereld. Dit
kan het dus niet zijn. Neen, maar dat de pessimisten, zooals gij u uitdrukt: *«nergens over het lijden heenzien»*,
bl. 15, of laat mij het maar dadelijk ronduit zeggen: dat er geen leven na dit leven zijn zal, geen persoon-
lijke onsterfelijkheid, *«dat over het graf de morgen des levens nooit opgaat»*, bl. 18, daarvan beschuldigt gij het
pessimisme en zegt nu: *«zij geven er ook den sleutel van, en die sleutel is het ATHEÏSME»*, bl. 17.

Dus — zooals het door u wordt voorgesteld — de wereld is volgens het pessimisme zeer slecht en een
leven na dit leven bestaat er niet omdat — er geen God bestaat. Het eerste nu: de slechtheid der wereld
neemt gij voor het grootste gedeelte aan, *hoewel* er naar uw gevoel, een God zijn zal; maar dat er eens
over 't graf een morgen zal dagen, dat moet volgens u

volstrekt waar zijn, en daarom juist *wilt* gij dat God besta.

Maar ik doe nog eens dezelfde vraag: is dat wel zoo?

Is werkelijk het atheïsme de oorzaak van het pessimisme? Zou ook mogelijk het theïsme er de schuld van kunnen zijn? Het theïsme om staande te blijven, moet de erkenning, of liever, zoo gij wilt, de kennis verwerpen. Maar daardoor vervalt elk redelijk geloof. Zonder geloof geene hoop, zonder hoop vertwijfeling. Ziedaar de bron van het pessimisme. In het geheel geen wereld beter dan een wereld, daaruit volgt als van zelf: geen leven na dit leven beter dan een eeuwig leven, want deze zoo slechte wereld waarborgt voorzeker geene betere toekomst na dit leven, veeleer het tegendeel. Ziedaar het pessimisme; het al of niet bestaan van God doet er *niets* toe.

Tegenover dit pessimisme stelt gij B. Dit B. nu: «*Geloof aan de redelijkheid en doelmatigheid aller dingen*», zonder meer, zoude voorwaar eene kracht zijn, waarvan men met grond zoude kunnen verwachten, dat daardoor A. zoude worden overwonnen. Dan toch was er bepaald in aangewezen waar men die redelijkheid en doelmatigheid te zoeken had. Maar neen, die grond wordt ons reeds dadelijk, voor wij er gebruik van maken konden, ontnomen; er wordt bepaaldelijk gezegd: «*godsdienslig geloof*».

't Is maar al te duidelijk wat men bedoelt. Niet het geloof aan de redelijkheid en doelmatigheid der dingen zal ons nopen aan God te gelooven; maar het zoogenoemde godsdienslige geloof, het geloof, of liever de aanneming van het bestaan van God, zal ons doen gelooven dat alle dingen redelijk en doelmatig zijn.

't Is waar, het heeft den schijn alsof het bij B. nog niet zoover is. Eerst bij D. krijgen wij het woord «*theïsme*» te hooren. C., het zoogenoemde pantheïsme

wordt er tusschen geschoven. De oude beteekenis van het woord pantheïsme — twee zijn een — was daartoe bijzonder geschikt. En toch het onderscheid tusschen B. en D. bestaat slechts in de nadere bepaling. Het *Theos* is in B. even zoo goed aanwezig als in D. Want wat toch is, in den mond van u hoogleeraar, «*godsdienslig geloof*» anders, dan het geloof dat God bestaat? In D. wordt bepaald uitgedrukt dat hij de schepper is van 't heelal. Mogelijk of niet, er staat geschreven «*gelooven*», d. w. z. aannemen, want uit overtuiging zulks gelooven, omdat het voor ons denkbaar is, dat doet ook gij zelfs niet, hoogleeraar.

Wat nu volgen moet, ligt voor de hand. Wij zijn allen menschen, gevoelende en denkende wezens. Hebben we het aangenomen: er is een God, om dat we het zoo meenen te gevoelen, dan zullen we over dat gevoel ook beginnen na te denken. Maar oorzaak en gevolg zijn onafscheidelijk. Is ons geloof inkonzekwent en halfslachtig, het denken over dat geloof zal ook weer ten deele en halfslachtig zijn. Vandaar dan ook dat de eene stelling tegenover de andere staat, zoo dat gelijk het ook werkelijk bij u het geval is, de onderscheidene stellingen elkander niet over en weer overtuigen kunnen, of zij al of niet waar zijn.

Mogelijk denkt gij, dat ik nu verder uwe andere redenen in «*Onze godsdienst*» zal doorloopen, toelichten en kritiseeren. Ik heb er geen plan op. Ook ten dien aanzien kan men zeggen: er is niets nieuws onder de zon. Reeds heb ik u te kennen gegeven, dat ik «*Onze godsdienst*» beschouw als eene verkorte uitgaaf van uwe «*De godsdienst*» Ik kan er mee volstaan op mijn: *Om der waarheid wille*», te wijzen.

Over iets, omdat ik het hierboven reeds heb aangehaald, gevoel ik mij evenwel gedrongen een enkel woord te zeggen. Ik bedoel het gezegde van den hoogleeraar *Ernest Renan*: «*Het katholicisme is de meest godsdienstige der godsdiensten, en het kan daarom het anders of bij iedere godsdienstige verheffing moet niet veld winnen*», bl. 53. Gij bestrijdt zulks. Gij wilt het katholicisme, hoewel datzelfde katholicisme, wil men aan het theïsme blijven gelooven, een konzekwent gevolg is van het theïsme. Gij wilt het protestantisme, d. w. z. het protestantisme naar uwe vinding. Ik moet bekennen dat dit protestantisme gezuiverd is van een groot, zeer groot aantal onvolkomenheden, ja van heel veel onzin, die met geen mogelijkheid meer vast te houden is. De ontdekking van zoo vele onloochenbare feiten, heeft het ook onmogelijk gemaakt. Maar wat baat alles? Gij ruimt de gevolgen op maar laat de oorzaak bestaan. Met de aanneming van het onbewezen en onbewijsbare theïsme D., wordt het *wonder* als bestaande erkend. Geen grooter ongerijmdheid toch, dan de aanneming van een oorzaak van het heelal, m. a. w. van alles. Buiten *alles* kan niets bestaan, dus ook geene oorzaak. Zal het evenwel toch zoo zijn, dan is het een wonder: zoo groot, als er anders geen meer zijn kan.

Uwe tegenwerping, die gij mij al licht hier zoudet kunnen maken en dat wel met het gezegde van *Multatuli*: «*Er is maar één mysterie, moeder, 't zijn,*» (de Vorstenschool) doet mij niet verstommen. Wilt gij daardoor aantonen, dat ook ik het wonder aanneem, het wonder van het *zijn*, en er dan mogelijk nog aan toevoegen, dat mijn wonder van alle redelijkheid ontbloot is, doordien ik uw wonder, dat, zoo als gij zegt in de hoogste redelijkheid wortelt, verwerp, zoo moet ik u eenvoudig zeggen: gij dwaalt, uw wonder heeft u blind gemaakt.

Ik erken, het *zijn aller dingen* als oneindig en eeuwig is een wonder. Maar welk een onderscheid tusschen dit wonder en het wonder de *oorzaak* van *alles*! Gij spreekt van redelijk. Nu dan, wij kunnen en durven van ons wonder gerust bekennen: «wij zien het maar doorgronden 't niet.» Maar juist omdat wij het *zien*, hoe gering en ten deele dan ook, kunnen en mogen, ja moeten we zelfs dit ons wonder geloovig aannemen. Maar uw wonder, het theïsme? Het wordt niet gezien, daarenboven is het met zich zelf geheel in tegenspraak, dus van alle redelijkheid ontbloot.

Maar — eenmaal voor onomstootbare waarheid aangenomen, dit wonder aller wonderen, heeft het katholicisme volmaakt recht: «Erkenning van het wonder en de openbaring als een voortdurend feit» — Men zie de aantekening. — En daaruit volgt, dat *Renan* volkomen gelijk had, toen hij sprak: «*het katholicisme is de meest godsdienstige der godsdiensten.*»

Hoogleraar, gij hebt wel eens gesproken van begripsverwarring. Die vindt ook hier plaats. Dat ongelukkige «*onmiddelijke*» theïsme, is aan alles schuld. Zonder God, gij blijft er bij: «*kan er van godsdienst geen sprake zijn*». bl. 25. Naar alles wat gij van *Renan* aanhaalt, en dat volgens u: «*de valsheid van zijn lichtvaardig oordeel zal bewijzen*», bl. 57, blijkt ten zeerste, dat *Renan* wel degelijk onderscheid maakt tusschen de godsdienst, die hoofdzakelijk bestaan zal in het geloof aan God, en de godsdienst die zich in het leven der menschen openbaart bij de losmaking van dat geloof. Dat wil zeggen: de godsdienst — Religion — die ontstaat en zich meer en meer ontwikkelt uit de kennis en de erkenning van de redelijkheid aller dingen, en de godsdienst die geheel irreligieus en daarom ook van alle redelijkheid kan ontbloot zijn, omdat zij dwingt tot het aannemen van iets, dat niet alleen onbewezen,

ja onbewijsbaar is, maar daarenboven tegen alle rede aandruischt.

Hoewel ik uwe reden, zoo als ik reeds gezegd heb, niet wensch door te loopen, zoo kan ik toch niet nalaten nog een enkel punt in de laatste rede: «*eenheid, orde, volmaking*» eenigzins nader te beschouwen. Ik bedoel uwe voorspelling op bl. 218. Die voorspelling luidt: «*Men zal telkens meer erkennen dat er in de ééne wereld twee groote rijken zijn, het rijk van het zijn en het rijk van het bewustzijn*». 't Is op dezelfde manier als toen men er nog niet ridderlijk vooruit dorst komen, het zij uit gehechtheid aan een oud spraakgebruik, het zij uit wantrouwen jegens zijn eigen ik, of uit vrees voor menschen, dat God niet kan bestaan. Toen zeide men *pantheïsme*, God en wereld zijn één. Het bleek niet houdbaar te zijn. Met de aanneming der *twee eenheid*, had men het recht verloren de *drie-eenheid* te loochenen. Iedere onmogelijkheid, zelfs de zotste, moest worden aangenomen, ten minste geduld, wanneer men één onmogelijkheid aannam t. w.: twee zijn één: God en wereld.

Gij wilt, dat in de ééne wereld, door u eene éénheid genoemd, twee groote rijken zijn: het rijk van het zijn en het rijk van bewustzijn. Maar wat bedoelt gij als gij van het rijk van het *zijn* spreekt? Toch niet alleen het *bestaan* der wereld? Dat toch ontkent niemand, geen idealist, geen materialist, Neen, gij wilt er meê zeggen of moet er meê zeggen: het *zijn* is de *wereld*. Maar gij hebt nog andere, diepere bedoelingen. Het rijk van het *zijn* is nu wel, volgens u, de wereld, maar toch niet geheel. Gij wilt dat er nog iets anders toe behooren zal. Gij noemt het: het rijk van het *bewustzijn*. Deze twee nu wilt gij vereenigen of liever, gij wilt, zoo mogelijk, het er toe brengen dat zij eigenlijk één

zijn. Gij zoekt het te verklaren door te zeggen: «*Maar gelijk er tusschen plant en dier, tusschen het levende en leventlooze, tusschen het organische en het anorganische een grens is en toch een overgang, zoo zal ook de erkenning dier twee rijken aan de erkenning der wereld-eenheid niet in den weg staan*» bl. 219. Hoogleeraar, ik weet wat «grens» beteekent, maar wat beteekent in dezen «overgang?» Toch niet een zekere plaats waar men over de grenzen kan stappen? Neen, het zal zeker beteekenen: een *grens* en *geen* grens, of twee verscheidenheden een éénheid.

Gij wilt niet met de idealisten zeggen: alles is geest; ook niet met de materialisten: alles is stof. Maar waarom niet? Gij erkent toch ook met mij en met ieder, dat alles wat is, bestaat; het *zijn*, het *bestaan* van alles. Of ik nu dit alles een geslachtsnaam geef en zeg: het is geest, of het is stof, dit doet er toch niet toe. 't Komt er maar op aan dit *alles* in zijne bestanddeelen zoo te leeren kennen, dat men er het beste, het doelmatigste gebruik van kan maken. Wat is nu geest, wat is nu stof? Zij zijn beide in uw oog zoo onvolmaakt, dat zij ieder voor zich, niet in staat zijn, de wereld te vormen. Gij wilt ze vereenigen, niet vereenzelvigen. Het bewustzijn, de geest, zal geen stof zijn, maar de stof, zonder dien geest, ook geen bewustzijn bezitten. De vereeniging nu, niet de vereenzelviging van stof en bewustzijn, vormt, naar uw begrip, de wereld.

Maar hoe nu verder? — Kan er stof bestaan zonder bewustzijn, kan er bewustzijn bestaan zonder stof? Beide, zooals gij wilt, vormen de wereld. Zijn nu bewustzijn en stof, hoewel twee zijnde, zoo innig verbonden, dat geene scheiding kan plaats hebben? In dat geval moest de dood eene onbekende grootheid zijn, of zoo al, de lichamelijke opstanding er noodwendig op volgen, dus: «*de erkenning van het wonder als een*

voortdurend feit.» Daarentegen: wilt gij dat stof en geest, of zooals gij zegt *zijn* en *bewustzijn* afscheidbaar zijn, dan zou de wereld ophouden te bestaan. Dan hebben wij aan den eenen kant het rijk van 't *zijn*, van wat *is*, dus eene opeenhooping van doode, levenlooze stof, en aan den anderen kant een samenzijn van *bewustzijn*, van iets, dat niet tot het rijk van het *zijn* behoort, dus een rijk van het *niet zijn*. Ik zoude wel eens willen weten, waar die beide rijken zich dan bevinden zouden.

Maar hoogleeraar, of stof, of geest, in één woord: alles wat is, behoort toch tot het *zijn*. Was het dan niet veel beter, indien men zeide: het *zijn* is de wereld; deze wereld bestaat uit onderscheidene dingen, en die dingen bezitten hoedanigheden, eigenschappen, als daar zijn, enz. enz.?

Maar neen, gij wilt niet dat alles wat *is*, het *zijn*, de wereld zal vormen. Het *zijn*, alles wat *is*, neen, het is u niet genoeg dat dat uit twee rijken zal bestaan. Voor het *eigenlijke zijn*, voor *alles wat is* hebt gij nog iets anders: de *oorzaak* m. a. w. God. Aan de wereld, aan die eene uit eene tweeheid bestaande wereld: het *zijn* als de stof en het *bewustzijn* als de geest, hebt gij nog niet genoeg, er moet nog een derde bijkomen. Eerst dan hebben wij het *eigenlijke zijn*, alles wat is. Gij zegt: bl. 225: «*Zoo is de wereld geen spel van het toeval, maar het gewrocht van gedachte en de eindige menschegeest erkent den vasten grond van eenheid, orde en volmaking in den oneindigen geest Gods.*» Ziedaar waarom het te doen is. «*Uit gedachte geboren streeft de natuur naar den denkenden mensch, het onbewuste naar het bewustzijn*», bl. 225. Waarlijk, dat is een goddelijk denken, d. w. z. een denken dat boven alle begrip gaat. Hier past het ons geloovig neer te knielen en uit te roepen: «o diepte des rijkdoms, beide der wijsheid en der kennisse Gods.»

«*Uit gedachte geboren, gewrocht van gedachte*», waarlijk, de onbevleete ontvangenis van Maria is geen onzin meer en hare messiaansche zwangerschap het natuurlijkste der wereld.

«*Uit gedachte geboren*» en als met een tooverslag verandert het tooneel, de wetenschap moet niet alleen omkeeren, ook de waarneming moet worden uitgewischt. Niet meer is het de denkende mensch die streeft, niet meer het bewustzijn, maar de natuur en het onbewuste wordt het vermogen toegekend om te streven. Zoo wordt — maar laat mij u het zelve laten zeggen:

«HIEROP STUIT DE AANVAL VAN 'T VERSTAND AF, HIERDOOR WORDT DE INDRUK, DIEN DE WAARNEMING DER WERELD OP ONS MAAKT UITGEWISCHT, EN HET GELOOF AAN GOD GEHANDHAAFD.» De godsdienst, bl. 135—146.

Hoogleeraar! zoude uw collega ERNEST RENAN wel zoo ongelijk gehad hebben toen hij sprak: «*het katholicisme is de meest godsdienstige der godsdiensten*»; de erkenning van het wonder en de openbaring als een voortdurend feit?

Tot dus ver! Maar laat mij thans een anderen toon aanslaan. Niet waar, het heeft den schijn alsof ik door uwe: «*Onze godsdienst*» in humoristische stemming ware gebracht, waardoor ik mij genoopt gevoelde den geessel der satire aan te wenden. Ja, zoo schijnt het, of liever het is zoo; maar weet gij dan niet dat er droefheid bestaat die zich door vroolijkheid openbaart? Het is de lach, die den geprangden boezem moet lucht verschaffen, om niet te stikken. De onnadenkende menigte konde mogelijk in dezen brief eene bespotting, eene geringschatting zien van Utrechts terecht beroemden hoogleeraar en

daarom wil ik het hier met ronde woorden zeggen: ik schreef niet tegen den persoon, neen ik schreef tegen het in mijne oogen noodlottig systeem. Gij weet dat ik u acht en eer, hoewel ik het diep beklag dat een man als gij zijne beste krachten leent aan eene zoo hope-looze zaak. Leefden wij in een tijdperk van bloot gelooven en was het den hedendaagschen mensch voldoende, om zonder nader onderzoek, al het schoone na te leven wat gij hoogleeraar zegt voor u, uit uw geloof te ontleenen, ik zoude er diepen vrede mede hebben. Maar wij leven in een tijd waarin ieder nadenkende zich rekenschap wil geven van zijn geloof, en wie kan dan met uw geloof vrede hebben? Wordt uw geloof als eene onwrikbare waarheid aangenomen, dan zal niet de schoone praktijk: *eenheid, orde, volmaking* de gevolgen zijn, maar het *pessimisme* in handel en wandel. Dat beklag ik diep, dat is treurig, dat eene zoodanige bestrijding van het pessimisme als *geloof*, het pessimisme in *betrachten* zal bevorderen.

Maar van waar nu eene geloofsleer die in al hare deelen het onmisbare kenmerk draagt van onbewezen en onbewijsbaar? En van waar de stoutmoedigheid, dit onbewezene en onbewijsbare voor waarheid, ja voor de hoogste waarheid te houden? Vanwaar dat betreden van dien doolweg?

Ik vind den sleutel in hetgeen gij op bl. 47 zegt: «*Zijn al de tegenstellingen uitgegaan van de waarneming en de beschouwing van het kwaad in de wereld . . .*» Ziedaar de oorzaak. Wel zegt men: «*durch Nacht zum Licht,*» maar hoogleeraar, dat beteekent toch niet, dat wij het licht in de duisternis te zoeken hebben?

Hoogleeraar, ik weet, dat ook gij een feilbaar mensch zijt, ook gij zult oogenblikken beleven waarin gij over u zelve onvoldaan zult zijn, zeker, ook gij zult soms

handelen in strijd met uwe betere natuur, want, om slechts dit te noemen: welk eene misdaad heb ik jegens u bedreven, dat gij van mij, uwen vriend, uw aangezicht afwendt? Maar hoe diep mij dat ook grieft en mij innig leed doet, toch is mijn vertrouwen op u, hoe ook geschokt levendig gebleven. Ik weet toch, dat gij te groot denkt om met voorbedachten zin klein te handelen, ja ik houd mij overtuigd, dat gij hoogleeraar, het niet beneden u zult achten, uit liefde voor de waarheid, zelfs een raad te willen opvolgen, u door een eenvoudig landman gegeven. Het is dezelfde raad, dien mij UHLICH eens gaf en waarbij ik mij zoo bijzonder goed heb bevonden. Die raad luidde: «Versuche einmal das Alles zu vergessen und sieh' dich in der Welt und in dir selbst um, als fingest du jetzt erst an, zu sehen und nach zu denken.» Ja, hoogleeraar, dan zult gij ontdekken dat niet het pessimisme eene waarheid, maar even zoo min iets, dat onbewezen, zelfs onbewijsbaar is. Ga niet uit van de waarneming en beschouwing van het kwaad in de wereld, maar van wat er goed in de wereld is. Doe het met ernst en met zelfverloochening. Voorzeker, dan zult ook gij tot de overtuiging komen, dat het kleinst ontdekte goede in zich eene kracht bezit om al wat kwaad is te overwinnen; dat daarentegen geen berg van ongerechtigheid, hoe groot ook, op den duur in staat is ook maar het geringste goede teniet te doen. Dan zult gij uit de kennis der dingen die onder uw bereik zijn, ja om mij zoo uit te drukken, uit uwe eigene redelijkheid, gerust kunnen besluiten. de redelijkheid aller dingen, waaraan ge een geloof kunt vasthechten, rustende op een onweerlegbaar feit. Het onbewezen en onbewijsbare volmaakte, zult gij dan moeten laten vallen, maar daarvoor ontvangen de proefondervindelijke overtuiging van het steeds volmaakter wordende.

Ook gij predikt wel de volmaking, maar, naar uwe eigene woorden, op een *onbewezen*, ja *onbewijsbaren* grond. Zeg mij: is eene enkele daad van zich zelf offerende liefde, niet een veel vasteren grond voor de zegepraal van het goede?

KRIJTHE.

Koelvorden, in September 1875.

OPEN BRIEF

AAN

DR. J. W. F. RAUWENHOFF

OVER

„IDEALISME ZONDER IDEAAL” ¹⁾

DOOR

H. C. J. KRIJTHE.

Waarheid spreken is beter dan stilzwijgen.

M E N U.

---

¹⁾ Theologisch Tijdschrift, 14^e jaargang, 1^e stuk, 1 Januari 1880.

*De bijval echter mij door DAGERAADSMANNEN
geschonken, heeft mij pijn gedaan. Want met HEN
heb ik NIETS gemeen».*

Zoo sprak professor dr. L. W. E. RAUWENHOFF op
de vergadering van moderne theologen te Amsterdam
in April jl.

Toen de hoogleeraar bovenstaande woorden uitte,
had hij vermoedelijk den open brief, dien ik aan hem
richtte, reeds gelezen, want in de week vóór die
vergadering zond ik het manuscript ervan aan zijn
specialen vriend dr. A. KUENEN, als zijnde, gelijk ook
hij mede in de redactie van het Theologisch Tijdschrift
voor de Modernen, met beleefd verzoek om plaatsing.

Na eenige dagen ontving ik het manuscript weer
terug, tegelijk met het volgende briefje:

LEIDEN, 8/4 '80.

WelEdele Heer!

Namens de redactie van het Theologisch Tijdschrift heb ik
de eer U uw stuk „Open brief aan professor R.” terug te
zenden, daar het ons tot plaatsing niet geschikt voorkomt.

Met achting de dw.

H. OORT.

Den Heer H. C. J. KRIJTHE.

't Zal zeker wel niet te gewaagd zijn te veronderstellen dat professor RAUWENHOFF ook op mij doelde toen hij gewaagde van de *Dageraadsmannen*.

Een en ander noopt mij aan de lezers van dezen open brief de volgende vragen te doen :

I. Is de daarin door mij uitgesprokene waardeering aangaande professor RAUWENHOFF eene waardige en werverdiende ?

II. Is de door mij daarin op den hoogleeraar uitgeoefende kritiek eene juiste ?

III. Heeft professor RAUWENHOFF werkelijk *niets* gemeen met de z.g.n. *Dageraadsmannen* ?

IV. Was het van de redactie wel goed gezien, toen zij meende dat mijn open brief tot plaatsing in het Theologisch Tijdschrift «niet geschikt» zoude zijn ?

KRIJTHE.

Wir gehen vorwärts! Denn wo wir jetzt stehen
———, da können wir auf die Dauer nicht
stehen bleiben.

Dr. L. W. E. RAUWENHOFF, 1873.

Geachte Hoogleraar!

Toen ik uwe verhandeling over «*Idealisme zonder ideaal*» had gelezen, wenschte ik de gave te mogen bezitten van een schilder. Dan had ik de stift ter hand genomen en deze teekening ontworpen:

Een lentemorgen, bij het opgaan der zon, aan den oever van den *Rubicon*. Nog aan gene zijde, met een door het morgenrood glansrijk beschenen aangezicht, staat professor RAUWENHOFF in voorovergebogen houding, den eenen voet opgeheven, als of hij op 't punt stond voor goed den *Rubicon* te overschrijden.

Maar nog staat gij aan *gene* zijde, dat bleek mij op elke bladzijde van uwe beschouwing.

Wat het beteekent nog daar te staan, al is het ook aan de uiterste grens, dat heb ik gemeend in dezen brief te moeten uitspreken.

Waardoor mijne pen bestuurd werd, moet blijken uit het geen ik heb geschreven, maar het is mij eene aangename gewaarwording, de overtuiging te mogen bezitten, dat gij hoogleraar, geen oogenblik zult twifelen aan de zuiverheid mijner bedoeling.

Wilt dan dezen open brief, met de U kenschetsende
welwillendheid ontvangen, overtuigd zijnde van mijne
oprechte hoogachting en vriendschap voor uw persoon.

Met de meeste achting

*van uw hoogleeraar
de dienstwillige dienaar en vriend,*

KRIJTHE.

Koevorden, in Maart 1880.

Iets anders is vermoeden, iets anders
duidelijk zien.

AESCHYLUS.

Klaarheid van begrippen is de eerste voorwaarde om goed verstaan te worden en daarom is het bij de spraakverwarring, die tegenwoordig gevonden wordt, nuttig om goede bepalingen te geven.

Wanneer ik ga handelen over het stuk van professor RAUWENHOFF: «*Idealisme zonder ideaal*», dan dunkt het mij goed, om een bepaling te laten voorafgaan over de vraag: *wat verstaan we onder ideaal en wat onder idealisme?*

Onder ideaal ~~ver~~staan we het hoogste, het beste, wat we ons, door de kracht onzer verbeelding, als mogelijk voorstellen, alhoewel het nog niet aanwezig is.

«Gemis van een ideaal» (zie bl. 1 in 't stuk van R.) is daarom niet juist.

Idealisme beteekent voor ons een krachtig streven, niet om een ideaal te bereiken wat nog niet aanwezig is, maar om het ideaal voort te brengen, te scheppen. Stelt men zich het ideaal voor als een aanwezig iets dat men mogelijk zoude kunnen bereiken, dan jaagt men een idool na en moet dan wel vroeg of laat tot de ontdekking komen dat «het verbleekt of vervliegt», bl. 1 en dan «zinkt de volksgeest», bl. 1.

Nu ziet men wel vaak een krachtig streven, bestemd om een ideaal te bereiken, dus een onmogelijke poging, maar uiterst schaars om, wat het juiste is, een ideaal

te scheppen, d. w. z. om een gewenschten toestand, die nog niet aanwezig is, te doen worden.

't Gaat daarom niet aan, om op den voorgrond te plaatsen dat «het ideaal de menschheid beheerscht» bl. 1.

De hoogleeraar beseft zelf zoo iets als hij zegt: «Het ideaal regeert wel de menschheid, maar het is op zijne beurt weer afhankelijk van al de ontwikkelingsphasen die de menschheid doorloopt», bl. 4. Zeer juist, maar men vergeete daarbij niet dat dit «op zijne beurt» eerst vooraf moet gaan. Eerst dan, wanneer de menschheid zich naar haar begrip het hoogste, het beste heeft verworven, d. i. zich een idealen toestand heeft geschapen, dan wordt de menschheid door dat ideaal beheerscht.

Dit ideaal nu — we noemen het: deze door het menschedom geschapen toestand — heeft, zegt de Hoogleeraar «ook zijne geschiedenis, een ware geschiedenis, maar van worden en vergaan, van sterven en . . . herleven» (bl. 4) voegt de hoogleeraar er aan toe. Dit laatste is minder juist. Niet het ideaal, niet die toestand die eenmaal het menschedom beheerschte en die vergaan en gestorven is, herleeft weer, neen, maar wel het idealisme, een *vernieuwd streven naar iets beters*.

«Wij zijn arm aan idealisme», bl. 4. Juist zoo; hierom past ons de vraag: «Waaraan ligt het»? bl. 3 n. l. zoo als de hoogleeraar zegt, dat we «een tijd zien volgen, waarin het pessimisme de heerschende filosofie wordt, waarin de reactie weer naar de teugels van het staatsbeleid durft grijpen, waarin vroeger ongekende hulpmiddelen van volkswelvaart ongebruikt blijven liggen bij gemis aan volksgeest, waarin de wetenschap opgaat in empirisme en critiek, waarin de poëzie zwijgt en de kunst in kunstbewerking ontaardt, waarin de godsdienst allen invloed op de openbare meening verliest, waarin de jeugd moedeloos het leven ingaat, waarin geheel het volksbestaan aan matheid en kleurloosheid

lijdt? bl. 3. Met één woord, waarom zijn wij zoo arm aan idealisme?

De hoogleeraar wijst ons op '48 en wat hij daarvan zegt, geeft ons de oplossing van die vraag.

«Wat gaf in '48 aan ons idealisme zulk een vlucht?» zoo vraagt hij, en hij antwoordt: «Immers alleen, dat wij zoo goed meenden te weten, wat wij hadden te zoeken. De groote meesters hadden het ons gezegd. THORBECKE had de formule voor het nieuwe staatsleven gegeven, SCHOLTEN de verzoening van wijsbegeerte en godsdienst geleerd, OPZOOMER den weg der wetenschap gewezen. Wij waren niet bekwaam of beter dan onze latere leerlingen, maar wij hadden wat hun ontbreekt, een bepaald doel, iets waarin wij met onze gansche ziel geloofden, waaraan wij kracht ontleenden en bezieling», bl. 4.

«Dat is anders geworden» — o ja, omdat men *meende te weten* en niet wist, en omdat men «kracht ontleende en bezieling», aan «iets waarin men met zijne gansche ziel geloofde», geloofde OMDAT «de groote meesters het gezegd hadden», bl. 4.

Meenen en gelooven dus. Hoe kon het anders of bij de ontdekking, dat die groote meesters faalden, moesten de kracht en bezieling, ontleend aan *meenen* en *gelooven*, wel plaats maken voor een allertreurigst desillusie.

De formule van THORBECKE bleek niet proefhoudend te zijn. SCHOLTEN leerde wel de verzoening van wijsbegeerte en godsdienst, maar bracht ze niet tot stand. OPZOOMER, o ja, hij wees ons den weg der wetenschap, maar op dien koninklijken weg, dien elk verstandig mensch volgaarne met hem wilde bewandelen, richtte hij, met eigen hand, een onoverkomelijke hinderpaal op, door zijne *onmiddellijke waarheden*.

Zietdaar oorzaak en gevolg.

Gaan wij nu nog een bladzijde verder, dan worden

wij als van zelve door den hoogleeraar er op gebracht om nog eene verdere reden te ontdekken als oorzaak van die desillussie. Daar heet het: «Het is geheel hetzelfde als bij de ons zoo verwante mannen van de staatswetenschap» en verder: «Gaaf het bij ons niet evenzoo?» bl. 5. En op bl. 6 komt het nog duidelijker uit: «Gaan wij, na deze algemeene beschouwing, nog ééne schrede verder, en nu uitsluitend op het terrein van het godsdienstig ideaal.»

Daar hebben wij het geheel en al.

Meenen, gelooven op gezag, en dan dat «uitsluitend» dat ongelukkige scheiden van hetgeen niet gescheiden kan worden.

Dat men helaas, ten alle tijde, dat wat men godsdienst noemde, als iets bijzonders beschouwde, als iets dat afgescheiden kon worden van al het andere, dat geheel op zich zelf zou kunnen bestaan, en bestond, daar kwam het steeds vandaan en ook nu weer in den laatsten tijd, dat de hoogleeraar terecht kon betuigen: «Het is nu wel duidelijk, dat wij ons toen in onze verwachtingen hebben bedrogen», bl. 6.

Ook daarvan noemt ons de hoogleeraar de oorzaak. Hij zegt: «Wij hebben ons daarin bedrogen, dat wij voor een nieuwen aanvang hebben gehouden, wat inderdaad niet anders was dan de laatste phase van een aflopend ontwikkelingsproces», bl. 7.

Wel was dat waar, maar waarom die waarheid dan niet volledig aanvaard en in toepassing gebracht? Deed men dat? Doet men dat? Door heel enkelen ja, maar juist dezen worden als paria's beschouwd, als misleiders, van hen wordt, evenals van Jezus eens, gezegd, dat zij het volk opruien. 't Is maar altwaar wat de hoogleeraar betuigt, in welken zin dan ook genomen: «Het idee bleef hetzelfde», bl. 9. Ook de hoogleeraar, hoewel in gemoede los van de dwalende overlevering, schijnt

zich van het idee, die daaraan ten grondslag lag, nog niet geheel los te kunnen maken. Nog altijd knoopt men aan sterven het idee van herleven, niet van anders worden, geheel nieuw worden.

Ja, ik herhaal het: m. i. is de hoogleeraar in zijn ziel wel vrij, maar zoude ook op hem niet toepasselijk zijn, wat hij betuigt aangaande de moderne predikanten? Van de moderne predikanten als kerkdienaren zegt hij: «Hij doet en zegt allerlei dingen, die hij wel meent als eerlijk man te kunnen doen en zeggen, maar die hij niet, althans zoo niet zou doen en zeggen, als het er in de kerk niet toe stond, dat zij zoo gezegd en gedaan moeten worden», bl. 20.

Zoo schijnt het ook hem, als hoogleeraar in de theologie te gaan. Dat blijkt ook weer uit zijn gezegde: «Zoo ook, al zouden latere geslachten datgeen wat wij als het christelijke ideaal beschouwen niet meer het hoogste noemen, wat dan het hoogste zal heeten kan niet anders zijn dan de vrucht eener wedergeboorte van de christelijk idee, en mocht daaraan de naam van Jezus niet meer gehecht worden, het zal zijn en het zal moeten erkend worden te zijn een nawerking van zijn evangelie», bl. 11.

Het is steeds die «nawerking van *zijn* evangelie», niet als een schakel in de geschiedenis, of zoo men wil in het ontwikkelingsproces, maar als iets dat in een bepaalden tijd zal geboren of geworden zijn, steeds heet het «christelijk idee», «christelijk ideaal». Wel zegt hij, dat aan «al wat in de kerk grondtoon is, het ideaal gericht op een Jenseits de moderne beschaving afgestorven is», bl. 13, maar voegt hij er bij: «aan *die zijde* van het christelijke ideaal».

Dus alweer en altoos: «*het christelijke*».

Wel bekent de hoogleeraar: «dat wij ons toen in onze verwachtingen hebben bedrogen», bl. 6; dat «in

de moderne richting de hoop op een nieuwe opwekking van godsdienstig leven, niet is vervuld», bl. 9. Maar waarom niet? Omdat de moderneren, zelfs de radicaalsten uitgingen van het beginsel, door den hoogleeraar aldus uitgesproken: «Wij moeten dezelfde eeuwige beginselen die het christendom in zijn vorm vóór 18 eeuwen aan de menschheid gaf, herboren hebben in een vorm van onzen tijd en voor onzen tijd», bl. 15. De hoogleeraar voegt er wel aan toe: «Daarnaar te zoeken, is de schoone taak van dit geslacht», bl. 15, maar het is juist het zoeken «*daarnaar*» waardoor het telkens mislukt.

Men zegt: «dezelfde eeuwige beginselen» en welke zullen die zijn? «Die het christendom in zijn vorm voor 18 eeuwen aan het menschedom gaf.» Hoe rijmt men nu «*eeuwige* beginselen» met iets wat «voor 18 eeuwen» eerst werd gegeven door het christendom, dat toch eerst van toen dateert?

Of bedoelt men werkelijk: «*eeuwige* beginselen» en spreekt dus maar van den *vorm*, dien vóór 18 eeuwen het christendom aan die beginselen gaf? Als dat zoo ware! Maar waarom dan steeds van het christelijke idee, het christelijk ideaal gerept, waarvoor men eenen anderen vorm wenscht?

Ja, laat het ons nog eens herhalen: *Als dat zoo ware*, maar het is zoo niet, ten minste, het wordt niet in bepaalde, duidelijke, door een ieder verstaanbare woorden uitgesproken.

Dat blijkt ook uit het volgende:

Het wordt door den hoogleeraar erkend: «Het christelijk ideaal heeft altijd nauw samengehangen met een bepaalde metaphysica», bl. 15; ook «een stuk metaphysica, bijv. de persoonlijkheid Gods moet er bij komen, of men ontzegt u den christennaam», bl. 16. Dat is zoo, maar de hoogleeraar keurt dat af, hij wil: «een nieuw

godsdienstig ideaal dat zich zal onderscheiden door meer onafhankelijkheid van de metaphysica», bl. 15. Ook zegt hij bepaald: «Daarom gaat het niet aan het karakter van het godsdienstig ideaal daarin te zoeken, dat het vreemd blijve aan alle metaphysische bespiegeling», bl. 17. Daarna zou het karakter van den godsdienst, verbonden zijn, wel niet aan een bepaald, door elk aangenomen en erkend metaphysiek iets, maar zonder dat, toch niet kunnen bestaan. Nu is de metaphysiek iets bovenzinnliks, dus een iets, dat door onze zinnen niet kan gekend worden, waaraan wij dus gelooven moeten. Moeten? Zoo ja, dan toch wel tot een bepaald doel.

Verklaart nu de hoogleeraar dat: «het christelijk ideaal altijd heeft samengehangen met een bepaalde metaphysica» bl. 15, en zegt hij daarvan: «Dat heeft immers geen zin, wanneer daarbij niet gedacht wordt dat het gelooven en het doen van die dingen voor eenig doel bepaald noodig is», bl. 13; en verder, op de vraag: «En waartoe zou dat noodig zijn», bl. 13, ten antwoord geeft: «Toch zeker niet, om iemand in zedelijkheid of geestbeschaving te oefenen, om hem tot vervulling van zijn burgerplichten instaat te stellen», bl. 13, dan blijkt daaruit ten duidelijkste dat de godsdienst iets bovenzinnliks zijn zal, dus *metaphysica*. Nog duidelijker blijkt dat, als de hoogleeraar spreekt op bl. 16, over *die* richting: «Waarin de zedelijke orde geheel wordt losgemaakt van de natuurorde.» Hij verklaart daarvan dat men dan: «als godsdienstig mensch niets heeft te maken met godsbegrip of theodicee en men des noods een wijsgeerig materialisme of pessimisme kan huldigen, zonder dat de godsdienst daardoor iets van zijn recht of van zijn macht verlieze», bl. 17. Maar zegt hij: «Zoo wordt het tot dogma, dat men geen dogma hebben mag», bl. 17, en doet dan de vraag: «Maar

is het niet zelfmisleiding, dit mogelijk te achten?» bl. 17. Die meening schijnt de hoogleeraar toegedaan, hij wil ook geen «afscheiding van zedelijke en natuurorde.» Wij ook niet. Maar dan kan het volgens zijne redeneering niet anders, of het Godsbegrip, de theodicee, met één woord, de *metaphysica*. moet vastgeknoot zijn aan de natuurorde.

Er is geen ontkomen aan. In de zedelijke orde *zal* de *metaphysica* niet zijn, in de natuurorde *kan* ze niet zijn, wat blijft nu nog over? Niets anders dan, wat *noch zedelijke orde, noch natuurorde* is. Dat is dan die zoogenoemde godsdienst, daarin zal de *metaphysica* zich bevinden. Dus ook in de christelijke godsdienst, in het christendom. Moet men hieruit nu niet opmaken dat de godsdienst, hier het christendom, aanspraak maakt iets hooger te zijn, dan zedelijkheid en natuur? Zeker, en toch beweert de hoogleeraar: «Het christendom maakt er geen aanspraak meer op een afzonderlijk hooger gebied te zijn. Het onderwerpt zich aan de strengste wetten van het denken, het heeft niets meer in te brengen tegen de rechten der wetenschap, het wil redelijk zijn», bl. 8.

Dus: *geen afzonderlijk HOOGER gebied; onderwerping aan de STRENGSTE wetten van het denken; NIETS meer in te brengen tegen de RECHTEN van de wetenschap; het wil REDELIJK zijn.* Groote woorden slechts, bij de bepaalde uitspraak des hoogleeraars: «*Daarom gaat het niet aan, het karakter van het godsdienstig ideaal daarin te zoeken, dat het vreemd blijve aan alle methaphysische bespiegelingen*», bl. 17.

Wel zal het niet te zoeken zijn: «in de geloovige erkenning van zekere geopenbaarde waarheid», bl. 17, niet in: «de hoeveelheid of hoedanigheid van de metaphysiek, waar in het begrip of symbool wordt gekleed», bl. 18. Maar wij zagen het toch, godsdienst zonder

metaphysica zal niet kunnen bestaan. Maar hoe rijmt zich dat, met wat er onmiddellijk opvolgt: «Het moet erkend worden, dat wat iemand tot een *godsdiens*tig mensch maakt, niet is zijn *denkwijze*, maar zijn *gezindheid?*» bl. 18.

Wij zien uit het verhandelde, dat we ons bevinden, wel op een weg die ten leven leidt, maar als het ware altoos op de reede, zonder den ingang in de veilige haven te kunnen vinden. Wat baat het, al is men ook nog zoo nabij, als men steeds met zijne bark op een zandbank stoot en niet binnen kan komen?

Nemen wij thans acte van des hoogleeraars verklaring, aangaande de bedoeling, die hem leidde bij het uitspreken zijner denkwijze in bovengenoemde verhandeling. Hij zegt: «Ik pleit niet voor een hervormingsplan, alleen voor een hervorming, maar voor deze met de overtuiging, dat het tijd, hoog tijd is haar te beproeven», bl. 23.

Nog bepaalder drukt hij er op zeggende: «Ik heb het, geloof ik, duidelijk genoeg uitgesproken, dat het mijn bedoeling niet was een hervormingsplan voor te dragen. Ik schreef geen couranten-artikel of geen brochure voor het grooter publiek, maar een verhandeling in het Theologisch Tijdschrift, omdat het mijn eenig streven was het onderwerp, als wetenschappelijke quaestie bij de theologanten aan de orde te stellen. Ik wensch en verwacht dus ook geen ander practisch resultaat, dan dat zij, die zich de moeite geven mijn stuk te lezen, daarover nadenken. Dit is een geoorloofde ambitie en, ik verklaar ernstig, eene andere heb ik met deze beschouwing niet», bl. 26.

Deze verklaring is zeer leerzaam. Hebben wij opgemerkt dat er zandbanken zijn, waardoor het binnen loopen bemoeilijkt wordt, hier ontdekken we nu, dat een

verkeerd sturen van de boot er de oorzaak van is, dat men telkens op zulk eene zandbank stoot.

Wat zegt de hoogleeraar? Hij verklaart dat het *hoog tijd* is, een *hervorming te beproeven*, maar dat *hij* voor geen *hervormingsplan* pleit. Waarom niet? Het is toch *hoog tijd*, zoo als hij zegt. Maar nu eens het ongelooflijke aangenomen, n. l. dat hij zich zelf niet geroepen en in staat achtte, om met een hervormingsplan voor den dag te komen, welk middel wendt hij aan, opdat een hervorming moge beproefd worden, waarvoor het zoo *hoog tijd* is?

Hij schrijft daartoe een verhandeling in het Theologisch Tijdschrift. Hij schreef niet voor het grooter publiek, maar stelde de kwestie (het beproeven der hervorming) aan de orde bij de *theologanten*. Gelukkig dat de hoogleeraar geen groote eischen stelt aan die mannen, hij verwacht dus ook van zijne schrift van hunnent wege, geen ander *practisch resultaat* dan dat zij, die zich de moeite geven ze te lezen, daarover *nadenken*. Dat hij nu echter, in betrekking tot de mogelijke gevolgen door zijn stuk te weeg gebracht, geen *andere* dan de door hem uitgesproken wensch zoude koesteren, en al verklaart hij dat ook ernstig, van een man als professor RAUWENHOFF, kan en zal men zulks nimmer gelooven. Is het te ver gedreven bescheidenheid van den hoogleeraar, die hem terughoudt, om zelfs als een hervormer op te treden? Wij willen niet oordeelen. Maar wenschen, hartgrondig wenschen, dat zijn schrift er moge toe bijdragen, opdat die hervorming spoedig moge gebeuren, ja zeker, dat doet hij, daarvoor durven we ons borg stellen.

Maar ook de beste wenschen geven niets, er moet daaraan, ter bereiking, gewerkt worden.

In zeker opzicht doet dat de hoogleeraar, hij stelt de kwestie aan de orde. Maar waar? Het is al weer het scheepje op een zandbank gestuurd; *bij de theologanten*.

Wij willen er hier nu niet op wijzen, dat het hoog tijd wordt, om dit woord: *theologanten*, voor goed te schrappen, ten minste in de nog gangbare beteekenis, maar de vraag stellen: kon de hoogleeraar, met dit zijn aan de orde stellen wel ergens ongelukkiger belanden, dan bij de theologanten? Waarlijk, in dien geest opgevat, dan kon te recht de hoogleeraar zeggen: ik verwacht dus ook geen ander practisch resultaat, dan dat zij, die zich de moeite geven (veronderstellend) mijn stuk te lezen, daarover nadenken. Nadenken? Ja, door dezen en genen, dat kan zijn en zal ook wel zijn, maar een ander practisch resultaat verwachten ook wij er evenmin van zoo lang zij *theologanten* blijven. Van hen geldt volmaakt hetzelfde, als wat de hoogleeraar van de moderne predikanten zeide. Gerust kan men ook hier zeggen: Als theologant is men niet zich zelf. Hij doet en zegt allerlei dingen, die hij wel meent als eerlijk man te kunnen doen en zeggen, maar die hij niet, althans zoo niet zou doen en zeggen, als hij geen theologant ware, en het er niet toestond, dat zij zoo gezegd en gedaan moeten worden. En wat we hier van de theologanten in het algemeen beweren, is ook geheel toepasselijk op den hoogleeraar, want hij is toch ook een hoogleeraar in de theologie.

Hoe weinig ook, iets, al is het dan ook nog zoo nevelachtig, zelfs ook geheel iets onbepaalds, wil men, dat er over zal moeten blijven, anders toch, zoo meent men, had de theologie, en mitsdien ook de naam van theologant, geen het minste recht van bestaan. Er bestonden dan geen theologanten meer. De professor RAUWENHOFF en RAUWENHOFF *de hoogleeraar in de theologie*, is daarom niet een en dezelfde persoon. Ook in hem zijn twee machten werkzaam. De menschheid in hem, ook dit zijn stuk getuigt er van, en daarom lazen wij het ook met een zeer groot genoegen, gaat met

krachtige schreden vooruit; maar als theoloog, — zegt hij ook niet meer: tot hier toe en niet verder, — meent hij, als zoodanig, te moeten vast houden aan: dat er ergens, hij weet niet waar, op de een of andere wijze, hij weet niet hoe: een: *tot hier toe en niet verder* bestaan moet. Vandaar, wat wij reeds een paar keeren aanhaalden, dat hij zich gedrongen gevoelde te zeggen: «Daarom gaat het niet aan, het karakter van het *godsdienslig ideaal* daarin te zoeken, dat het vreemd blijve aan *alle metaphysische bespiegeling*», bl 17.

Zoo spreekt de *hoogleeraar in de theologie*. En wat sprak professor RAUWENHOFF in een gelukkig oogenblik, in een oogenblik, waarin hij zich geheel vrij gevoelde van de theologie, toen hij geen theologant maar geheel mensch was? «Religion kann unabhängig von der Anerkennung eines persönlichen Gottes oder vom Glauben an die Unsterblichkeit bestehen» (*Der alte und neue Glaube*, Antwort an Dr. F. Strauss von Dr. L. W. E. RAUWENHOFF, Seite 83.) Dus: GODSDIENST ZONDER METAPHYSICA.

We wagen het, op gevaar van vermetelheid beschuldigd te worden, als ons persoonlijk gevoelen te verklaren, dat professor RAUWENHOFF voor goed gebroken heeft met het geloof aan een persoonlijk God en aan de persoonlijke onsterfelijkheid. Wij gebruiken hier, uit routine, de nog gewone oude manier van spreken, wij voor ons zouden dit praedikaat «persoonlijk» liefst geheel laten vallen, omdat we wars zijn van alle spitsvindige theologische woordspeling. Een onpersoonlijk God en dito onsterfelijkheid, in den ouden zin genomen, is toch onzin. Denkt dus de professor, op dit punt met ons homogeen? Ja, de professor wel, maar de hoogleeraar in de theologie niet; voor hem, al maakt hij ook geen de minste bepaling over de hoeveelheid en over de hoedanigheid, het godsdienslig ideaal, de godsdiens-

dat eischt hij als theologant, mag niet vreemd blijven aan *alle* metaphysische bespiegeling.

Maar, geen oorzaak zonder gevolg, vandaar dan ook dat hij in de grove fout vervalt, hoe warm hij ook gevoelt voor de waarheid die vrij maakt, zich ter verkrijging van de waarheid te wenden tot de theologanten en niet tot het grooter publiek, tot het *volk*.

Jezus, zoo vaak als het voortreffelijkst voorbeeld ons voor oogen gehouden, deed geheel anders.

Maar ook professor RAUWENHOFF, in oogenblikken waarin hij bevrijd zich gevoelde van de ter neerdrukkende macht der theologie. Dan toch hooren wij hem zeggen:

«Die Denkart von Strauss ist eine Macht, die durch kein Anathema und keine Kritik überwunden wird. Die einzige Macht, wovor sie weichen wird, ist die einer Religion, die, ohne irgend welchen Eingriff in die Rechte der Wissenschaft zu machen und ohne irgend welche Störung in die natürliche Entwicklung des gesellschaftlichen Lebens zu bringen, das ganze menschliche Dasein heiligend und beseelend durchdringt Möchten doch unsere «LAIEN» begreifen dass das Suchen dieser Religion ebenso gut IHRE Sache ist als die der THEOLOGEN. Nur durch das ernste Zusammenwirken ALLER die guten Willen haben, kann auf der einen Seite die Gefahr des Indifferentismus auf der andern die des Obscurantismus vermieden werden. Beiden gegenüber sind ALLE Wohldenkenden aufgerufen zu dem heiligen Kampfe PRO ARIS ET FOCIS.» (Der alte und der neue Glaube, Antwort an Dr. FR. STRAUSS von Dr. L. W. E. RAUWENHOFF, Seite 127.)

De schaduwzijden nu van eene godsdienstverkondiging, verbonden en vastgeknoopt aan eenige metaphysica,

blijken ook weer door geheel het door den hoogleeraar geleverde stuk. Daarin is zooveel schoons, zooveel waars, maar door de metaphysica, die men niet geheel ontberen wil, komt men tot gevolgtrekkingen, die zeer veel ontnemen aan dat schoone en ware. Men wordt wel door geestdrift bezielde om op te staan, om voort te schrijden, maar als men wil binnen gaan vindt men een gesloten poort. Helaas die theologie, hoeveel nadeel heeft zij der menschheid niet reeds berokkend, steeds stond zij vijandig tegenover de humane menschelijke ontwikkeling en thans, nu zij op alle punten is teruggedrongen, thans, nu de dwaling is aan 't licht gebracht, nu men de waarheid heeft leeren inzien, thans is zij het, doordien zij niet wil wijken, die voor goed verhindert dat de waarheid vruchtbaar worde. Dat is de oorzaak waarom geheel het volksbestaan aan matheid en kleurloosheid lijdt; daaraan ligt het.

Dit vasthouden aan eenige metaphysica is ook de oorzaak van de scheeve voorstelling van het ideaal in betrekking tot zijn «macht, als ook van zijn zedelijke of verstandelijke of aesthetische waarde», bl. 1. Men zegt zelfs dat men zou kunnen beweren: «dat de macht van het ideaal dikwijls in omgekeerde reden staat tot de redelijkheid», bl. 1. De hoogleeraar zegt: «Want hoe meer bijgeloof des te minder kritiek», bl. 1. Maar was dan, tijdens de macht van een ideaal, dat door hem genoemde «bijgeloof» niet juist het tegenovergestelde n.l. *geloof* en wel een zeer sterk geloof, waarom hij er van zeggen kon: «en dus ook zooveel vollediger overgave aan hetgeen men als het hoogste, als ideaal erkende», bl. 1. Eigenlijk moet het heeten: meende te erkennen, want anders zoude het verbleekt en vervlogen zijn. 't Is daarom door den hoogleeraar zeer juist gezien, als hij aan het einde van zijn stuk er op wijst, dat hij deze kwestie, die van het ideaal, beschouwt als

een «*wetenschappelijke kwestie*», bl. 26. Daarom noemt hij het ook een »ongelukkig bewijs voor de waarheid van eenig geloof, het beroep op de veelheid zijner martelaren», bl. 1, en dat geldt niet slechts van de martelaren alleen, maar dat raakt alles wat men als vruchten van zulk een geloof vindt.

't Wordt steeds duidelijker, niet het denkbeeldig ideaal aan zich, maar het streven, het najagen, het daarstellen van wat men zich het hoogste voorstelde, was de bron van geluk. De hoogleeraar prijst gelukkig: «wier leven viel in een tijd en een omgeving, waarin het ideaal, welk ook (dus onverschillig wat dan ook) zulk een overweldigende macht op het volksleven had», bl. 2, en klaagt dan: «En ach! wij armen, in welken tijd is ons leven gevallen!» bl. 2.

Maar is het hier de tijd en de omgeving die verdienen geprezen of gelaakt te worden? Zijn het niet de menschen die de tijden en de omgeving maken? En geluk, het hoogst denkbare geluk, kan men het zich wel voor goed vastgeknoopt denken aan dwaling en zinsbedrog? Waarom dan naar waarheid zoeken als de dwaling zulk een geluk aanbrengt? En aangenomen dat het ideaal «*welk ook*» zulk een persoonlijk overweldigende macht op iemand kon uitoefenen en zulk een hoog geluk kon doen smaken, is het dan daarmede voor alle tijden genoeg? Heeft datzelfde ideaal, dat eenmaal zoo gelukkig deed zijn, later geen duizenden bitter rampzalig gemaakt?

Hebben we waarlijk reden om te klagen dat ons leven in dezen tijd gevallen is? Of bestaat er niet veel meer reden om ons zelve *aan te klagen*? Mat en kleurloos noemt men ons volksbestaan en er mogen oogenblikken voorkomen, dat men moedeloos de armen laat zinken, dat de knieën slap worden, dat het bloed, die levend makende vloeistof, uit de wangen wijkt en

en het aangezicht kleurloos doet schijnen, oogenblikken waarin de hoop zoo gansch ter neer ligt, om — en hier toont het zich dat het volk nog niet zoo mat, zoo kleurloos is — dat men op de duizend maal duizend herhaalde vragen naar waarheid, nimmer een bevredigend antwoord ontving.

Is er ooit een tijd geweest waarin het volk zoo zeer naar waarheid gevraagd heeft, dan nu? Heeft men ooit een geroep gehoord zoo veelvuldig als: hier is de Christus? Is het kleurloosheid op godsdienstig terrein, die tallooze afscheidingen in welke richting dan ook? En is het matheid die ons volk bezielt, waardoor het in staat wordt gesteld, zoo te werken als het doet, en nog sterker, zoo te lijden als het lijdt?

Maar toch, de hoogleeraar heeft gelijk dat er iets faalt, ja het hoogste, het beste, dat te midden der dwaling gelukkig deed zijn en gelukkig maakte en nu bij den dag meer verdwijnt, alhoewel de dwalende begrippen, met macht zijn weg gevaagd. Recht heeft de hoogleeraar als hij in zijn hart gevoelt, verstandiger is de wereld wel geworden maar niet beter en dat gebrek aan het hooge, ja aan het hoogste is daarvan de schuld. Daarom zegt hij: «Een hoogste wet, een hoogste doel, iets dat een absoluut recht op onze toewijding kan doen gelden, wij zoeken het allen maar wij vinden het niet», bl. 10. «Hoe komt dat?» bl. 10, vraagt de hoogleeraar.

Omdat, zoo als hij zegt: «onze tegenwoordige profeten daartoe niet in staat zijn», bl. 9, n.l. om aan het volk te geven wat hij noemt: godsdienstig ideaal, laat ons zeggen: de beantwoording van de vraag: wat is waarheid die ons vrij en gelukkig maakt?

Hij zegt niet te weten waaraan het ligt, 't is: «als of het hun ontglipt, alsof het zich onttrekt aan elke poging om het vast te houden in een vorm, waarin het indruk zou maken op het gemoed van de menschen

dezes tijds, bl. 10. En: «van kunstmiddelen of ontijdige proefnemingen is geen heil te wachten. Ook het zedelijk-godsdienstige is natuur en moet daarom de natuurwet van groeien en rijp worden volgen. Wij kunnen het zaad, de gedachte, uitwerpen en voorts beproeven den akker meer vruchtbaar te maken. Nieuwe liefde voor het ideaal is alleen te wachten bij verhoogden zin voor het ideale. Wat daartoe dienen kan, weet ieder. Opvoeding, maar wezenlijke opvoeding, niet alleen onderwijs — arm opkomend geslacht! — het begin en het einde», bl. 19.

«Maar» zegt hij, «er is nog iets meer te doen. Er zijn belemmeringen uit den weg te ruimen. Onder die belemmeringen zou ik in de eerste plaats rekenen: het kerkelijke», bl. 19.

Over deze belemmering nu spreekt de hoogleeraar op de laatste bladzijden van zijne verhandeling, maar wij zagen het reeds, brengt het ten slotte hiermede toch niet verder, dan dat hij pleit voor eene hervorming, zonder een hervormingsplan aan te geven.

Dat betreuren wij zeer, te meer omdat hier sprake is van professor RAUWENHOFF. Maar onverklaarbaar is het ons niet. De hoogleeraar *wil wel* maar KAN NIET, hij staat daarmede gelijk aan zoo vele sieraden van dezen tijd, die ook wel *willen* maar niet *kunnen* omdat zij bij elk plan stuiten op de metaphysica. Zij lijden steeds schipbreuk op de door hun gevolgde methode, die zij toch genoodzaakt zijn te volgen, om, zoo mogelijk — maar het blijkt onmogelijk! — beter te maken, dingen, die zij als *oorzaak* van 't kwaad beschouwen, daar zij toch niets anders zijn dan de *gevolgen* van het kwaad, dat zij homoeopathisch willen bestendigen.

Het kerkelijke wil men uit den weg ruimen en die belemmering is voor goed opgeruimd, als men de oorzaak, de metaphysica, voor goed laat vallen. Groeit en bloeit,

tiert en kwijnt de kerk toch enkel en alleen op den bodem der metaphysica. Zonder haar kan er geen kerk zijn. Daarom, wat men ook doen moge, met het behouden der metaphysica, is alles, wat men doet en aanwendt, kunstmiddelen of ontijdige proefnemingen waarvan geen heil te wachten is.

Waar is het: «ook het zedelijk-godsdienstige is natuur en moet daarom de natuurwet van groeien en rijp worden volgen», bl. 19 maar juist, omdat het *natuur* is, dat wat men hier samen koppelt en waartoe men het recht heeft, moet men het niet los willen maken, niet willen afscheiden van al het andere, want in de natuur bestaan geen sprongen. Ook het godsdienstig ideaal moet de natuurwet van groeien en rijp worden volgen. Metaphysica, als zij bestond, zoude boven de natuur gaan, daarom is zij geheel onbruikbaar bij alles, wat volgens de natuurwet groeien en rijp worden moet.

En opvoeding, wezenlijke opvoeding, niet alleen onderwijs, o ja, maar waar kan ze gegeven worden zoo als het behoort, bij het behouden der metaphysica? Eens, vroeger, bestond daartoe tijdelijk de mogelijkheid; 't was, toen men eene bepaalde metaphysica aanwees als eene onomstootelijke waarheid en men aan haar geloofde. Maar verdwijnt dat geloof, dan is zij van geenerlei waarde en dient slechts, om de vruchten te doen kwijnen, die de volle, zuivere waarheid, voer zoo ver ons geslacht ze heeft mogen vinden, ons zoo rijkelijk zoude kunnen aanbrenge.

Weg daarom thans, ook op het godsdienstig gebied, dat een schakel is in het groote proces der ontwikkeling, *weg met alle* METAPHYSICA!

Maar een dogma? Kunnen wij het dogma ontberen? Kan het volk zich ontwikkelen zonder dogma? Ook wij zeggen, met den hoogleeraar: «'t Zou zelfmisleiding zijn dit mogelijk te achten», bl. 17. Neen, de menschheid

heeft voor hare ontwikkeling het dogma even zoo noodig, als een boom zijn bladeren. Terecht zegt daarom *Eduard Baltzer*: «Dogmen sind Laub, wie der Baum des Laubes bedarf um zu leben, so oft es auch sinkt, so bedarf unser Geist der Dogmen um zu wachsen». Daarom zeiden we vroeger reeds in de *Hervorming* van 26 April: «Maar waar wij naar jagen moeten, wat we trachten moeten daar te stellen, dat is voor *onze* behoeften, voor *onze* overtuiging een dogma, *ons* dogma. Wat toch beteekent het dogma anders, dan uiting van de waarheid, zoo als zij volgens onze overtuiging is? En gelukkig hebben wij dien trap der ontwikkeling beklommen om te kunnen inzien, dat ook het dogma niet iets stars, iets doods, iets onveranderlijks is. Neen we weten, dat ook voor het dogma de wet der volmaking geldt. Maar dat neemt niet weg, dat wij het ook heden ten dage behoeven, even als vroeger».

En zoude het nu zoo moeilijk zijn om voor onzen tijd een gepast dogma te vinden, een nieuwen vorm die te dieper indruk zou maken, daar het een ieder gegeven zou zijn, proefondervindelijk zich van de deugdelijkheid van dien vorm te overtuigen? Deed eens het geloof, dat nimmer in aanschouwen overging, wonderen, te meer kracht en bezieling zoude de menschheid putten, indien zij bij den dag schoonere vruchten vermocht te plukken van *dat* bezielende ideaal: *werkzaamheid aan eigen en algemeen geluk door rechtvaardigheid en menschenliefde*.

Thans moet het zijn *geen* metaphysica meer, maar werkelijkheid! Het overgangs tijdperk heeft waarlijk lang genoeg geduurd; van *Kopernicus* af tot nu toe. Dat het nu voor goed afgesloten zij! Toen, vóór hem, die ons het eerst een nieuw leven bracht, stond het vast: «*hier beneden is het niet*», toen stond het vast: «wij hebben hier geen blijvende plaats maar zoeken een

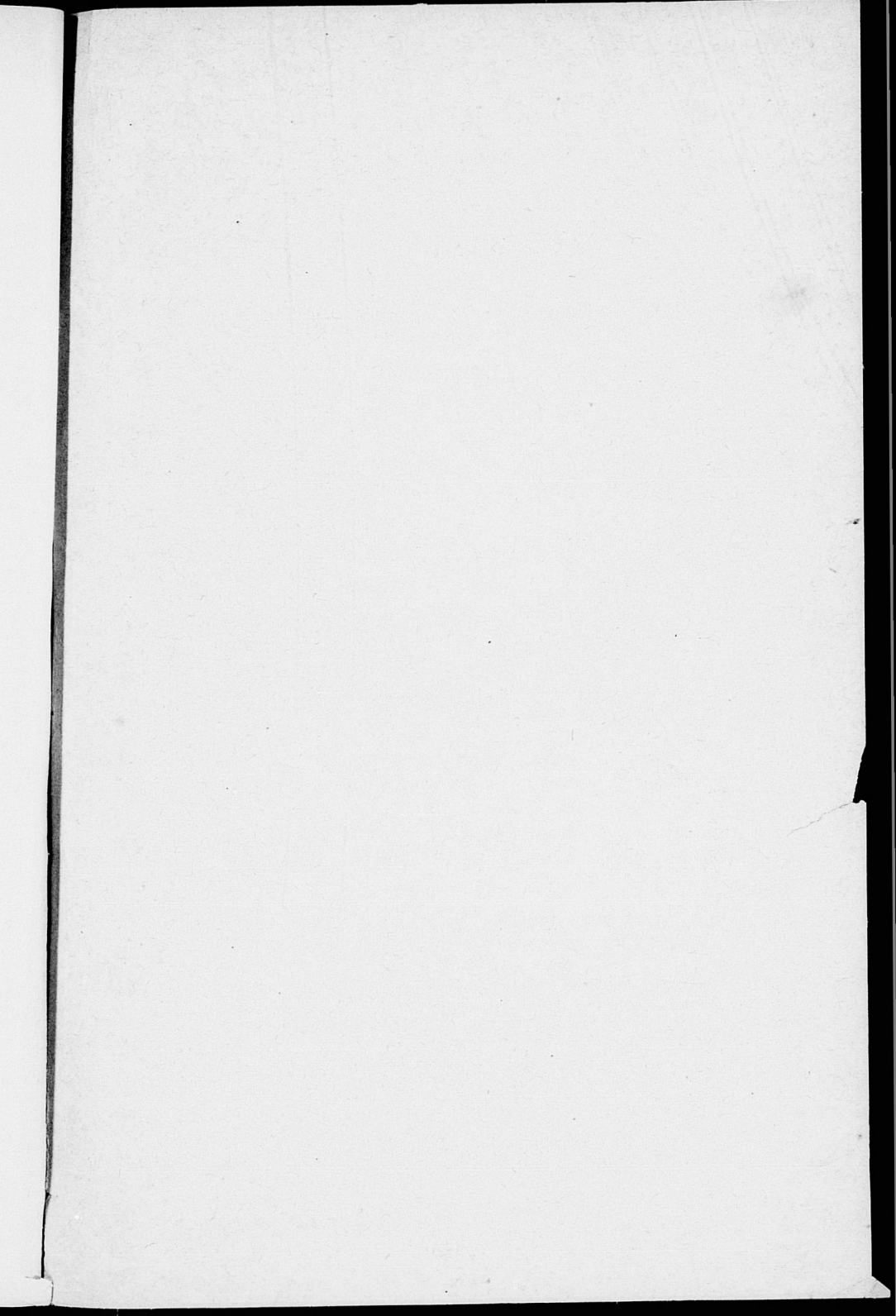
toekomende». Toen bestond feitelijk in aller hoofden, in aller harten de vaste overtuiging van, een *hooger*, een *daar boven*. Sedert dien tijd, werden jaar op jaar de zuilen ondermijnd waarop men waande dat dat dogma, dat geloof steunde. Zelfs de hoogleeraar RAUWENHOFF vermag het niet meer vol te houden, voor waarheid te prediken, wat slechts met *dat* dogma denkbaar zoude kunnen zijn, nl. God en onsterfelijkheid. Wel nu, *das Laub ist abgefallen*, laat het dan eindelijk *lente* worden, laat het dan nu heeten bij de overtuiging van de eeuwigheid en onbegrenstheid van het Heelal: *hier beneden moeten wij het zoeken, hier is onze blijvende plaats* voor den geheelen duur van ons bestaan. Niet in een toekomst *na dit* leven, maar *in dit* leven ligt ons heil en het heil van allen. Dat heil steeds schooner, steeds grooter te maken, dat is het ideaal wat de menschheid zich, na eeuwen strijds, gelukkig heeft verworven, want, hoe dwalende ook nog, wie is er, die, het zij zwak of sterk, niet de overtuiging bij zich rond-draagt, het moet beter worden, beter hier op aarde in ons werkelijk vaderland!

De grootste hinderpaal is helaas tot nu toe nog altijd dat hardnekkig vasthouden aan de metaphysica *welke dan ook*. Weg daarmee voor goed uit het ontwikkelings-proces waarin wij ons heden ten dage bevinden en — *ons ontbreekt het ideaal niet meer*. En staat dat ideaal, dat dogma, geschikt voor onzen tijd eerst vast, dan zal het ook niet ontbreken aan een krachtig *idealisme*.

De beschouwing over: «idealisme zonder ideaal» mag men terecht als een bijdrage betrachten, mede dienstbaar, om eindelijk daartoe te geraken, en daarom heeft de hoogleeraar RAUWENHOFF te recht aanspraak op den ongeveinsden dank aller weldenkenden.

KRIJTHE.

Koelvorden, in Maart 1880.

GEDRUKT BIJ
LIEBERS & Co.
te 's Gravenhage.